

Varga Zsuzsanna: Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában

Gondolat, Bp., 2013. 296 old., 3000 Ft

Varga Zsuzsanna több szintéren folyó és alapos kutatásai és könyve fontos lépést jelentenek a közelmúlt feltárásában. Hiszen a múltfeltárás célja, hogy megértsük az egykori szereplők készítéseit és azt, hogy interakciójuk hogyan vezetett – vagy miért nem vezetett – számon tartható eredményre. Könyve segít megérteni, hogyan jött létre a hetvenes évekre az az agrárrendszer, amely erőforrásokat tudott biztosítani a falusi élet- és lakásmódok megújulásához, ami miatt a falusias terekben máig oly erős a Kádárkorszakhoz kapcsolódó nosztalgia, s amihez hasonlítva kevésnek értékeljük agráriumunk mai teljesítményét.

Ez a könyv tudatosan elfordul attól a beszédmódtól, amelyik „a kommunista hatalom” és „a parasztság” ellentétében értelmezi a szocializmus agrár- és falusi társadalomtörténetét. Mert igaz ugyan, hogy ennek a beszédmódnak is van alapja, hogy az „össznépi érdek” az egyéni és részérdekkel szembeállító proletárdiktatúra ideológiája felhatalmazta a hatalomgyakorlókat arra, hogy a parasztságban meggyőzendő, és ha az nem megy, legyőzendő tömeget lássanak. Így nyerhetett igazolást az önkény minden formája. S ahogy Ö. Kovács József könyve (*A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Korall, Bp., 2012.) meggyőzően dokumentálja, a belügyi apparátus még az 1959–61-es (a kortársak meglepetésére sikeres) téesszervezések idején is ebből a programból merítette gátlástalanságát – annak ellenére, hogy Kádárék elitélték a Rákosi-korszak diktatúráját. Sőt, ahogy Varga könyvéből is kiderül, egé-

szen a hetvenes évek közepéig a Párt döntéshozó fórumain is újra és újra befolyást szerzett az a szemlélet, hogy a („paraszti”) csoportérdek érvényesítését az osztársadalmi érdek nevében ellenséges cselekedetnek kell tekinteni. Ám ebben a dramaturgiában nem lehet értelmezni a hatvanas évek közepétől kétségtelen prosperitást. (Még akkor sem, ha a magamfajta elemzők zsákutcának, azaz folytathatatlanak ítélték azt az utat, amelyen haladva ez a föllendülés végbement.)

Az ítélkezést a megértés elé helyező szemléletmód nagyon hasonlít arra a korábban általános beszédmódra, amelyik a Horthy-rendszer uralkodó szótárvilágának ostobaságára s az elfogultan ostoba beszédmód generálta otromba jogszabályok és intézkedések számbavételére koncentrálna elsiklott azon tény felett, hogy az ipar minőségi megújulása, avagy (lassabban bár) a mezőgazdaság modernizálódása akkoriban is folytatódott, és olyan kulturális változások mentek végbe, amelyek megalapozták a szocializmus korának további kulturális – köztük civilizációs – változásait. S ezen belül: egy Klebelsberg Kunónak vagy a következő szakaszban egy Fehér Lajos és társainak a jövőt szolgáló teljesítményét annak ellenére értékelnünk kell, hogy a taktikus, avagy szolidaritásból vállalt mimikri elfedi, gondolkodásmódjuk és stratégiájuk mennyire elüt arrogáns szótárvilágba rögzült környezetük gondolkodásmódjától és céljaitól.

Varga meggyőzően dokumentálja, hogy az a hálózat, amelyik a Kádárkori agrárlobbi „társadalmi bázisát”, avagy intellektuális és apparátusbeli hátterét jelentette, az első Nagy Imre-kormány idején jött létre. Azokból az agrárügyekkel foglalkozó szakemberekből, akiket a miniszterelnök mozgósított az „új vonal” agrártennivalóinak kidolgozására, és azokból a családott kommunistákból, akik Nagy Imre kiállításának hatása alatt fordultak szembe Rákosiékkal. Nagy Imrét agrároktatásban elfoglalt pozíciója és a földosztás idején a Györffy-kollégistákkal kialakított kapcsolatai tették alkalmassá arra, hogy hálózatba szervezze az agrármodernizáció paraszti érdekeket szem előtt tartó híveit, s a volt népi kollégisták közti népszerűsége segített abban, hogy mind az ap-

parátusban, mind az írók és újságírók között tábora szülessék. Fehér Lajos ekkor vált mozgalmi vezetővé. A szétszóratás és megfélemlítés ellenére ez a hálózat a XX. kongresszus után aktivizálódni mert, és hatást gyakorolt – például a Petőfi Körön keresztül – az értelmiségi közbeszédre, és elérte, hogy a minisztérium 56 öszére előkészítse az „új vonalnak” megfelelő agrárpolitikai fordulatot. (Régi „földosztók” – a pártközpontban Keszérű János, a Tervhivatalban Márton János – fedezték és ösztönözték ezt a munkát, majd elérték az új program elfogadtatását is.)

Ennek és a közellátási zavaroktól tartó Kádárnak is köszönhető, hogy a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány már novemberben eltörölte a beszolgáltatást (csupán megismételve a Nagy Imre-kormány rendeletét) és a téesszből való kiválás, valamint a téessz-végelszámolás eljárásait rendező jogszabályt. Szabad utat engedett a kilépésnek és a (kis)paraszti áruteremelő gazdálkodásnak. Az már a történelmi véletlen számlájára írható, hogy Kádár – mivel az illegális időkből származó ismeretség miatt benne bízott – épp Fehér Lajosra bízta az agrárügyekkel foglalkozó párttestületek megformálását és az agrárügyek képviseletét a Politikai Bizottságban. S Fehér – Erdei Ferenc tekintélyét és segítségét is fölhasználva – mozgósítani tudta a hálózatot. E hálózat védnökeként befolyását és hatalmát egészen 1973-ig arra használta, hogy racionálissá tegye, érdekeltségekre támaszkodó és az agrármodernizációt szolgáló irányba terelje a párt politikáját. A Fehér Lajos által kialakított apparátust, a fokozatosan befolyásuk alá kerülő agrárigazgatást és az 1967 után létrejövő agrárérdekképviseleti szervezeteket nevezi Varga agrárlobbinak – összhangban a korabeli szóhasználattal.

Jól tudja, hogy míg a nyugati politológiában a „lobby” terminus a döntéshozók és egy érdekcsoport között – ideális esetben a nyilvánosság előtt működő – közvetítő szervezetet jelöl, a tervegazdaság és az állampárti irányítás viszonyai között ilyen szervezetet nem lehetett létrehozni. (Bár 1967, a termelőszövetkezeti törvény megalkotása, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa és a területi szövet-

segek létrejötte után épp az agrárlobbi vált „megúrt” szervezetté.) a lobbiterminust az ötvenes évek eleje óta az apparátuson belüli szlengben és 1953 óta nyilvánosan mégis egyértelmű jelentéssel használták. (Mihelyt Nagy Imre mint visszaszorítandót emlegette az „ipari”, illetve a „nehézipari lobbibit”, már implikálta a fogalom általánosítását.)

A tervgazdaság rendszerében ugyanis egy-egy ágazat irányítói szűkségszerűen válnak a felügyelt vállalatcsoport és szervezeti rendszer gondnokaivá is. Elemi érdeküknek érzik, hogy a tervhivatali, illetve pártvezetésen belüli döntéshozatal során biztosítsák az erőforrásokat saját területeknek. Nyilván könnyebb dolga van annak a csoportnak, amelyik a pártvezetés szemében fontos, fejlesztendő területet irányít, mint amelyiknek azt kell bizonygatnia, hogy kész végrehajtani az osztályharc, a szocialista rend kiépítésének szellemében rábízott feladatokat. Mégis, már 1951–52-től az Állami Gazdaságok Minisztériuma, a Földművelésügyi Minisztérium vagy a Könnyűipari Minisztérium is megvalósított „kármentő” akciókat. (Szakemberek – azaz „káderek” – mentését, a beszolgáltatás előli kiterés lehetőségét ösztönzőként használó termelési rendszert stb.) A Nagy Imre-féle szemléleti fordulat jelentősége az volt, hogy a szocializmus építésének logikájába beépíthetővé tette az alternatív gazdaságpolitikák lehetőségét, s így az egyes területek gondnokai változatos formákban adtak ideológiai nyomatékot elképzeléseiknek. Híveket tudtak toborozni a párton belül, és befolyásolni tudták a sajtót. (A mi lobbijaink tehát nem a hivatalos hatalmi rendszeren kívül, hanem a hatalmi rendszeren belül igyekeztek befolyásolni a döntési folyamatokat.)

1956–57-ben az a paradox helyzet alakult ki, hogy míg a párt KB mellett a Fehér Lajos szervezte Falusi, későbbi nevén Mezőgazdasági Osztály az érdekeltségekre építő, változatos formákat támogató, a helyi lehetőségekhez igazodó program mentén képzelte el a mezőgazdaság szocialista átalakítását – azt remélve, hogy a korszerűsítésből fakadó előnyöket felmutató szövetkezetek példája meggyőzi a parasztságot arról, hogy jobb együttmű-

ködvé gazdálkodni, mint egyénileg –, addig épp a Földművelési Minisztériumot vezette a kemény osztályharcos, parasztokat meg- és legyőzni akaró Dögei Imre. („Kádár, Apró, Dögei” – skandáltuk 1956 novemberében.)

Az étel- és élelmiszer-ellátás biztonságára hivatkozva 1957 novemberéig, a kommunista és munkáspártok találkozójaig Fehér Lajosék diktálták a toleráns agrárpolitika lépéseit, s még 58 folyamán is sikerült a szervezési kampány megkezdését elodáztatni azzal, hogy a rohamos átszervezést vállaló testvérországok tapasztalatait összegyűjtve, megfontoltabb szervezési utat és a kolhoz hagyományoktól eltávolodó szövetkezeti formákat alakítsanak ki. Kádár az 58. decemberi központi bizottsági ülésen véget vetett a halogatásnak. A KB (az előző évi Agrárpolitikai tézisekkel szemben, régebbi szövegem szerint „saját meglepetésére”) a gyors átszervezés mellett döntött. Kádár nemcsak a jobboldali elhajlók, de a baloldali elhajló Dögeit is megbírálta ugyan, az átszervezés irányítása mégis Dögei, a megyei pártbizottságok és a BM kezébe került.

1960-ban azonban változott a helyzet. A termelés visszaesésétől megijedő pártvezetés Dögei helyére a sikeres téeszelnökként számon tartott, alternatív ösztönzési módszereket alkalmazó Losonczi Pált nevezte ki miniszternek. Az „agrárlobbi” feladata lett, hogy mentse, ami menthető. Sikerült a régi kolhozmodellől eltávolodva elérniük, hogy a tagok földje földjára radék fejében kerüljön be a téeszbe (tehát a magántulajdon ne vesszen el); hogy akár volt kulákok is lehessenek vezetők; hogy az 57-es téziseknek megfelelően a szövetkezetek maguknak gépesíthessenek (64-re felszámolták a gépállomások rendszerét); hogy szélesítsék a téesz vállalati profilját; hogy a háztájt segítő szolgáltatásokkal és a résztermelési változatos formáinak kialakításával lendítsék a kisüzemi árutermelést; hogy egyes szőlő-, illetve gyümölcsstermelő vidékeken téesz helyett szakszövetkezeteket alakítsanak; hogy a helyi lehetőségekhez illeszthető szervezési és ösztönzési formák alakuljanak ki, és ezek felmutatásával bátorítsák a többi szövetkezetet is; hogy a mezőgazdaság támogatást kapjon a kieső állattartó kapacitások

pótlására és a technológiák modernizálására; hogy 64-től egyre kevésbé a tervelőírások, inkább az érdekeltségek tereljék a termelési szerkezetet; hogy tömegesedjen az agrármérnökképzés, és a hallgatók olyan tananyagot kapjanak, amelyik az agronómia által feltárt új lehetőségekbe avatja be és segíti őket abban, hogy az agrármegújulás ügynökeinek öntudatával lépjenek szolgálatba stb. (Hiszen már a Horthy-kor agrárgazdászai is látták, hogy a hazai gazdálkodás lassú modernizációja miatt – jó természeti adottságaink ellenére – mennyire kicsi az esélyünk élelmiszerexport-kapacitásunk növelésére, vagy akár megőrzésére is. S a hatvanas évek első felére nemcsak az exportkapacitásunk enyészett el, de – igaz, a javuló életszínvonal miatt is – még az önellátást sem tudtuk mindig biztosítani. Közben a táboron kívüli világban már érett az újabb „zöld forradalom”, amelyből a magyar agrárkutatás épp a lobbiteremtette lehetőségek jóvoltából nem maradt ki.)

Több körülmény segítette, hogy a reformerek átvegyék az irányítást. Tábor szinten tudatosodott a pártvezetésben, hogy az étel- és élelmiszer-kínálat növelése a rendszer szempontjából stratégiai kérdés. Hruscsov programmá tette az agrármodernizációt, és bátorította Kádárt abban, hogy merjen elfordulni az agrárigazgatás sztálinizmus idején kialakult hagyományaitól. (Az általa megfogalmazott – és Varga által idézett – érdekeltségi dilemma, hogy tudniillik „ha nincs prémium, nincs elég ösztönzés a többtermelésre; ha prémizáljuk a túlteljesítést, abban lesznek érdekeltek, hogy minél kisebb legyen a terv”, úgy is hallható, hogy keressünk olyan módszereket, amelyek kivezetnek a tervgazdaság logikájából.) 1964–65-től pedig a tábor majd minden országában megindult a felkészülés egy olyan reformra, amely a korábbiaknál jobban támaszkodik az érdekeltségekre. (Az ortodox pártbizottságok munkaegységrendszert – többnyire a résztermeléssel szembeállítva – védő álláspontja, aggodalmuk a feudális, avagy kapitalista csökevények újjáéledése miatt hirtelen anakronisztikussá vált.)

Belföldön a közvetlen hatalomgyakorláshoz s ezért az ötvenes évek elveit ragaszkodó megyei pártbi-

zottságok ellenállását gyengítette a pragmatizmus kényszere – engedniük kellett, ha nem akarták, hogy egy-egy téesz teljesen szétzilálódjon – és az, hogy a támadás parasztkorlátozó ideológiájuk ellen a párt fórumain is egyre erősebb lett. Fehér Lajosék nemcsak az agrároktatásban (s így a téeszelnökképzésben is) tudták terjeszteni érdekeltségekre építő s az agronómia által feltárt új lehetőségek kiaknázására törekvő szemléletüket, hanem munícióval tudták ellátni a hálózatokhoz már Nagy Imre első miniszterelnöksége alatt önként csatlakozó újságírókat is. A Falurádió a korszak egészében szinte mindig a „mezőgazdasági osztály” stratégiájához igazodott (a központi és a megyei lapoknál is voltak velük szimpatizáló munkatársak), a *Társadalmi Szemle* és a *Pártélet* is közölte egy-egy ideológiai töltésű írásukat. (Sántha Ferenc *Hűsz órája* és az újrainduló szociográfiai mozgalom mutatja, hogy írók is álltak a reformer lobbi mellé.)

A magyar agráriusok újrainduló nyugati kapcsolatépítését kezdetben az országimázs javítása érdekében hagyta a kormányzat. Erdeiek tudatosan látták el az agrárius közönséget nyugati termelési és szervezési mintákat leíró anyagokkal – s az évtized közepén Komló László szakmai riportkönyve, az *Ipari mezőgazdaság felé* már zászlóbontás volt az új szervezési módok érdekében. A magyarországi agrárkutatók visszakapcsolódása a nemzetközi hálózatokba bátorítást kapott Hruscsov iowai látogatásának szimbolikus jelentése miatt: egy odavalósi professzor akadémiai kiténtetése s az így megteremtett kapcsolat legitimálta a martonvásári hibridkukorica-kutatásokat s az ott meginduló új elvű fajta-előállítás. Fehér Lajos támogatása lehetővé tette, hogy a Bábolnai ÁG már 1960-ban felvegye a kapcsolatot a nyugatnémet Lohman céggel s vele együttműködve kifejlessze az első „iparszerű” rendszert Magyarországon. (Majd többet is, beleértve az ehhez szükséges fajta-előállítást és technológiai célú termelést is.)

A lobbi győzelme attól vált a hatvanas évek végére majdnem teljessé, hogy – Kopátsy intézményesült elnevezésével – a gazdasági mechanizmus reformjának ügye 1953–54 és 1957

tavasa után ismét előtérbe került. A reformközgazdászok és a reform ügyét szívügyének tekintő, pénzügyminiszterré, majd a KB gazdaságpolitikai titkárává váló Nyers Rezső feltétel nélkül támogatták az agrárlobbi törekvéseit. Így – igaz, a 61-es tervekhez képest bő két év késéssel – 1967-ben megszülettek azok a törvények, amelyek kiemelték a szövetkezeteket a tervgazdaság korábbi rendjéből, az új mechanizmus szellemében alakították át az agrárigazgatást, és az állami gazdasági rendtől elváló intézményrendszert teremtettek a szövetkezeti szektornak. Az új testületek vezetőinek határozott fellépése és a mechanizmusreform híveinek támogatása még azt is biztosította, hogy ez a szervezetrendszer valóban autonóm legyen a pártapparátussal és a minisztériumokkal szemben. Mivel az új érdekeltségi rendszerek és kooperációs formák a várakozásoknak megfelelően lehetővé tették az agronómia kínálta lehetőségek gyors kihasználását, a termelés – ekkor még többnyire hatékony formák közötti – gyors növelését, a közös- és a háztáji jövedelem növekedését (s a téeszek falugondnoki szerepének kialakulását), ez a koordinációs és érdekképviseleti rendszer még akkor is meg tudta védeni autonómiáját, amikor a pártban az agrárlobbi ellenfelei vették át a kezdeményezést.

Varga bemutatja legalább 15 éve folyó kutatómunkájának eredményeit, gondosan és meggyőzően dokumentálja ezt a sok szintéren előrehaladó folyamatot, s közben azt is érzékelteti, hogy az ortodoxok a megyei pártbizottságokban és a PB-ben is milyen kemény fékező hatást jelentettek. Nem csupán az elszántságnak, hanem Fehérék állóképességének, hálózatépítő készségének (és a szerencsének) is szerepe volt abban, hogy a mezőgazdaságban előbb valósult meg a reform, mint a gazdaság más területein. (Sikerük lendíteni tudta a többi reformfolyamatot is.) A mechanizmus szintű újítást két kategóriában összegezi: vállalati önállóság és horizontális koordináció.

A vállalati önállóság – annak ellenére, hogy különböző „elvárások” korlátozták – nemcsak arra adott lehetőséget a téeszeknek, hogy fejlesz-

tési irányukat, szervezetüket, a közös és a háztáji közötti munkamegosztást maguk határozzák meg, hanem arra is, hogy melléküzemeket, szolgáltató vállalkozásokat hozzanak létre, illetve fogadjanak be. Ezzel javították nyereségességüket, és a technológiai fejlődés miatt gyorsan csökkenő agrár-foglalkoztatási szükséglet ellenére meg tudták őrizni foglalkoztatási kapacitásukat. (A nyolcvanas évekre az általuk foglalkoztatottak fele már elsősorban az adminisztrációban és a „kiegészítő tevékenységekben” dolgozott.) A szinte robbanásszerű technológiai változások és a melléküzemek szaporodása annyira megnövelte a munkaerőpiacon a téeszek képzett vagy legalábbis szállításban, iparban, építőiparban tapasztalatokat szerzett és az új foglalkozású emberek iránti keresletét, hogy a reform előrehaladásával magukat fenyegetve érző iparvállalatok „a munkaerő elcsábítása” miatt igyekeztek bűnbakká tenni a szövetkezeteket. (A Szövetkezeti Kutatóban végzett vizsgálataink alapján annak idején úgy becsültük, hogy 1967 és 72 között a téeszek állandó dolgozóinak harmada cserélődött ki!) Különösen a Pest környéki gazdaságok szakmunkáscsábítása verte ki a biztosítékot.

A vertikális igazodásra és kijárára készítő tervgazdasági intézményrendszerrel szemben kialakuló „horizontális koordináció” nem csupán az Országos Tanács és a területi szövetiségek teremtette térben jelenti a mozgást, amelyben érthetően a vállalkozói közvetlen együttműködések kerültek előtérbe, hanem az ágazati irányítás – azaz a szektorra vonatkozó szabályozók kialakítása és a források terelése – is tüntetően új módon történt. Fehér Lajos miniszterelnök-helyettesként nem csupán a mezőgazdaság és élelmiszeripar vezetőit, hanem a funkcionális szervek (OT, MNB, KSH) és a nehézipar agrármodernizációban érintett területeinek vezetőit is bevonta a rendszeresen tanácskozó döntéselőkészítő szervezetbe. (Így került még Székér Gyula is az agrárlobbi vonzáskörébe.) Megerősödtek és folyamatos párbeszédbe kerültek a vezetéssel az agrárius szakmai egyesületek, szaporodtak a közös vállalkozások, s előbb a bábolnai szervezésű IKR jött létre, majd példájától felbátorodva a nád-

udvari központú KITE s egyre több termelési rendszer is. (A termelési rendszerek talajvizsgálatra támaszkodó agronómiai tanácsadást végeztek, szervezték a vetőanyagok, gépek, műtrágyák és növényvédő szerek beszerzését, s általában a terméstöbbletből fizették őket. Két szempontból jelentettek precedenst az intézményrendszerben: üzleti alapon – önként és némi versengés közepette – alakultak általuk az integrációs kapcsolatok, s így befolyásos üzleti csoportok jöttek létre; a rendszerek többnyire nyugati piacra nyíló kereskedelmi kaput is jelentettek. Maguk termelték meg a technológiai import fedezetét.)

A nyitott – hasonlóan gondolkozókat befogadó – horizontális együttműködés mintája megihlette a reform továbbhaladásától tartó ipari és szakszervezeti vezetőket és az apparátus azon tagjait, akik érdekeit vagy érzelmeit sértették a változások. S a reformfolyamatok kisiklásában és az agrárlobbi visszaszorításában érdekeltek is létrehozták a maguk „horizontális koordinációját”. A Koordinációs Bizottság – az agrárlobbi formálásában meghatározó bizottságoktól eltérően – nem volt nyilvános. A Biszku Béla (adminisztratív KB-titkár) vezette testület összefogta azokat, akik a párt öklét képviselték: a KB titkára és osztályvezetője mellett a belügyés és az igazságügyminisztert, a legfőbb ügyészt és a Legfelsőbb Bíróság elnökét. Miután az 1971–72-ben az agályait jelző szovjet pártvezetés segítségével sikerült Kádárt rávenni, hogy fékezze, majd 73-ban állítsa le a reformot, a bizottság a Népi Ellenőrzés felhasználásával a reformhívók megfélemlítését vállalta magára. Mesterkelt perek sorozatával, vizsgálati fogságokkal és „újuló jogértelmezéssel” elért börtönbüntetésekkel alázták meg épp azokat a téeszvezetőket, akik a legnagyobb öntudattal jártak az önállósodás útján. Fehér Lajos és Nyers Rezső leváltásával és a „hatalmukkal visszaélő” téeszvezetők elleni kampánnyal azonban már nem lehetett szétverni az agrárlobbit. Az 1975-ös termés visszaesés után a lobbi vezetőinek második vonala ismét teles bizalmat kapott. 76-ban a háztáji bátorítását szolgáló rendeletek már „az egyéni és a csoportérdek” ismételt elismerését

tükrözik, s 78-ban a pártvezetés nem gyakorolt ugyan önkritikát, de leváltották azokat, akik szemben álltak az agrárlobbival.

Akkoriban úgy éreztem, hogy a lobbi győzelme teljes, s a következő évtizedben már nem volt számottevő ellenzéke a pártvezetésben. Varga Zsuzsanna azonban a nyolcvanas évek – alapvetően a fizetési problémák halmozódásából fakadó s az ideológiai tabukkal birkózó – gazdaságpolitikai fordulatait is úgy látja, mintha a „restriktívokkal birkózó” agrárvertikum képviselői valamilyen másik csoporttal küzdenének. Ő a lobbi szétesését a rendszerváltáshoz köti, amikor tagjai különböző utakon mentek tovább. En az agrárlobbi szétesését 78-as győzelmétől eredeztetem. Miután sikerült tudatosítaniuk, hogy a tevékenységük eredményeként jelentőssé vált élelmiszerexport – a reformellenes erők által felpörgetett iparfejlesztés miatt is – egyedüli biztosítója az eladósodott ipar működésének, és sikerült elfogadtatniuk, hogy a megyei pártbizottságok és tanácsok agrártisztviselői az agrónomus elitből kerüljenek ki, a hagyományos belpolitikai frontok elvesztették jelentőségüket.

A „szövetkezeti szakcsoport” intézményének 78-as megteremtése után mintha létrejött volna az az intézményháló, amelyre szükségük volt, hogy a saját útjukat járassák. A nyolcvanas évek elején gyakran göggel mondogatták, hogy „reformra az iparnak van szüksége”. Igaz, akkoriban Keleten és Nyugaton megszapordtak a magyar agrárrendszer dicséret elemzések. („Bár szocializmus van, a mezőgazdaság mégis gyorsan fejlődik.”) 1984–85-ben úgy láttam, „szövetkeztek a nehézipari lobbival” azért, hogy az új ötéves terv szakítson a „növekedést bénító” költségvetési megszorításokkal, s (újabb eladósodás árán) elindítsa az eocén-, a kohászati rekonstrukció és az állattenyésztés modernizálása programot. „Teljes gözzel a falnak!” Varga azt a tényt, hogy az agrárszektor és a költségvetés kapcsolata „negatívvá vált”, azaz hogy a mezőgazdasági jövedelmekből is került valamennyi a költségvetésbe, az agrárlobbi jogos hivatkozását alapjának tartja a vezetéssel folytatott vitában. Pedig itt már arról volt szó, amiről a reform előtti

lobbiharcokban, hogy kinek jár több a közös tortából. A sikereik miatt öntudatos agráriusoknak csak egy kis része kereste, hogyan lehetne versenyképebben gazdálkodni. A többiek, érzékelvén, hogy az élelmiszer-vertikum racionalizálásához az intézményrendszer kellene radikálisan megváltoztatni, a könnyebb utat választották: hogyan lehet a hatalmukat stabilizálni? (Igaz: lehet-e elvárni akárkitől, hogy a reform olyan útját keresse, amelyik épp az ő szerepét csökkenti?)

A könyv hasznos függeléke a *Ki kicsoda az agrárlobbiban?* című fejezet. Segíti az emlékezőket és a múltban vájkálókát az említett személyek karrierjének adataival abban, hogy lássák az események mögött a befolyásoló kapcsolathálókat és a hatalomra hatást gyakorló csoportok befolyásának hullámzásait.

SZEMÉLYES FÜGGELÉK

1969–70-ben növekedésméletekkel foglalkozó közgazdából váltam agrárszociológussá. A kutatási terület azért volt fontos számomra, mert akkor az agráriumban voltak leggyorsabbak a változások, a gazdasági növekedés különböző szintű mechanizmusai ott voltak jól megfigyelhetők. Az első évek élményei abban a felismerésben öszszegezhetők, hogy minden másképp van. Semmilyen korábbi leírás vagy falusi társadalmi viszonyokat értelmző ideológiai keret érvényessége nem verifikálható.

Az 1960 előtt láthatóan elkülönülő társadalmi csoportok viszonya folyamatosan változik, s az egyes volt csoportok tagjai eltérő pályákon mozognak a társadalmi térben. A kitáguló lehetőségterben a „kaparj kurta, neked is jut” morál újra erősödött, de ez már új típusú gazdálkodási minták terjedésével és új karakterű kapcsolatok erősítésével járt. A téesz olyan adottság, amelyhez igazodunk, s az általa elérhető lehetőségeket használjuk. Meglepően sokan mondták, főleg az idősebbek közül: „Jó ez a téesz, kár hogy nem jött hamarabb” – hiszen a betegbiztosítás, a nyugdíj (és a nyugdíjnak is járó háztáji) attól a kintől szabadította meg az egykori kisparasztokat, amely megmérgezte az öregek és a következő nemzedék viszonyát. Az idősek biz-

tonságát az adta, ha kézben tartják a vagyont, azaz ha hatalmaskodnak az éppen húzó nemzedéken. A napszámosságos múltúak gyakran morogtak, hogy „már megint a kulákok vannak fölül”, de beszéltem olyan „volt kulákkal” is, aki 62-ben vállalta el az elnökséget, s 68-ban mondott le róla. „Új mechanizmusról beszéltek, de arról nem, hogy felosztják a téeszt.” Akkor meg minek őrizze és gyarapítsa tovább a vagyont stb.? Láttam, hogy a tisztségeket szerző volt gazdák huzakodásai hogyan vesztik el jelentőségüket, amikor a hatalom átkerült a vezetői öntudattal megáldott ifjú agronómusok kezébe – hiszen „ők tudják”, miként érdemes gazdálkodni az új lehetőségekkel...

Az agrárlobbi szerepét érzékeltem és értékeltem, hiszen lendületet adtak a mezőgazdaságnak és a falvak életének. Igazán megértővé azonban Varga Zsuzsanna könyve tett. (Fiatal emberek lassan értik meg az előttük járók kínját.) Elemző közgazdáként jobban ismerték annak felmutatása, hogyan izgatja még a reformált intézményrendszer is korlátok közé a gazdasági ésszerűséget. És az a belátás, hogy amíg a hatalmi rendszer védelme keretben ad az intézménytervezésnek, hiába sikerül a hatalmi rendszerben gazdasági feladataikat komolyan vevő technokratákra cserélni az előítéletes ideológiákba kapaszkodó hatalmaskodókat, a versenyképesség javításának esélyei kicsik. A hetvenes években, amikor a lobbis tagjai elzártak a nyilvánosságtól, megértettem, hogy magukat s magukkal együtt az általuk biztosított szabadságot kell védeniük a párt konzervatívjaival szemben. 78 után azonban azt érzékeltem, hogy hiába övék a hatalom, meglehetősen tartózkodóan viselkednek a további – egy-egy vonatkozásban a rendszer kereteit feszegető – újító törekvésekkel szemben. (Talán, mert újabb „konzervatív fordulatot” féltek, valószínűbb azonban, hogy azért, mert ha utat engednek a szétartó folyamatoknak, a régi harcstársak egymással kerülnek konfliktusba.)

A hetvenes évek közepén a „komplex brigádok” elhalását formálisan a téeszerekre erőltetett bérszabályozás okozta ugyan, közelről nézve azonban nyilvánvaló volt, hogy a szervezeti hierarchia lazításából fakadó vezetői

bizonytalanság volt megemészthetetlen. Az évtized végén a Kaiser László zseniális modellje alapján kialakuló baksai kísérletet – amelyben önálló felhalmozásra jogosított vállalkozói csoportok holdingjára egyszerűsödik a téesz –, vagy a hasonló tartalmú Liska-modell szerinti újításokat a Pénzügyminisztérium tette lehetővé, az agrárvezetés hagyta elhalni. Hiszen a kialakuló mozgások a hierarchia folyamatos átrendeződésére, önállósodási folyamatokra stb. vezettek. A nyilvánvaló gazdasági előnyök ellenére a vezető szerepek elvesztésének kockázatát sokan nem merték vállalni.

Varga könyve aha-élményeket is okozott. Értelmezi a politikai vezetés hangulatváltozásait, amelyeknek az általam figyelt gazdaságok inkább a következményeit, mint az okait látták. Többek között segít megérteni azt a helyzetet, amit Szécsényben tapasztaltam. Sümegi János úgy lett téeszelnök, az Országos Szövetkezeti Tanács alelnöke és a megyei pártbizottság tagja, hogy korábban a katolikus legényegyletnek és a Kisgazdapárt ifjúsági tagozatának is titkára volt a faluban. (S miután nyugdíjba ment, újra zászlóvivő lett a körmenetekben.) A helyi hagyomány szerint a szervezés idején a gazdakör vezetői vállalták a majdani téesz vezetését – nehogy a tagosításkor messzire kerüljenek a földjeik –, s az újító szellemű Sümegi gazdaköri elnököt azzal fogadták el téeszelnöknek, hogy az elnökség majd rotálódik közöttük. (János bácsi azonban a fejükre nőtt. A hivatalosokkal, az agronómusokkal, a kutatókkal, az üzleti partnerekkel olyan kapcsolathálót tudott kialakítani, s olyan látványos agronómiai változásokat bevezettetni, hogy a többi gazda számára követhetlenné vált a pályája.) A történet illusztrálja, hogyan adaptálták egyes megyékben az annak idején sikeresnek ítélt (és Varga által leírt) bolgár téeszervezési mintát.

Varga a 71–73-as konzervatív fordulathoz, a „Koordinációs Bizottság” fellépéséhez köti a vagány téeszvezetők elleni koncepciók pereket. Abban igaz van, hogy akkor leszámolási mintává vált a perindítás. De már 68-ban, a mechanizmusreformba fordulva, néhány pártbizottság arra törekedett, hogy a vállalati szabadságot csak a

hozzájuk lojális vezetők kapják meg. Így például Hegedűs József, a *Húsz óra* „Igazgató Jóskája” ellen sikkasztási pert indítottak. (A megyei rendőrség még a munkatársak megfélemlítésével sem talált elégséges bizonyítékot, ezért az első- és a másodfok ítélete különbözött. Végül a Legfelsőbb Bíróság 73-ban mégis elítélte. Mint megtudtam, a tárgyalás előtt a bíróság párttitkára így főzte meg a tanács tagjait: „Tudjuk, milyenek ezek a megyei urak; a rendőrök nem mernek tenni ellenük semmit. Ezért gyűjtöttek csak ilyen gyenge anyagot.”) Vargának abban is igaza van, hogy a járási, majd később a megyei pártbizottság erős emberein múlt, hogy kiket pécézték ki, és milyen sokáig húzódik el a téeszvezetők elleni kampány. Például a Rozmaring Tsz. elnöke ellen már a kampány lecsengésekor indítottak eljárást. A korabeli fáma szerint Cservenkáné, a Pest megyei PB titkára ekkor bosszulta meg, hogy Kovács Alajos annak idején szerepet vállalt a Forradalmi Bizottságban. Az instrukciókat és a 62-től a szövetkezetektől távolabbra vezérelt rendőrök beállítottságát tükrözte egy rendőrnnyomozó – volt osztálytársam – monológja 1973-ban: „Az Óbuda téesz elnökére vagyok ráállítva. Egész biztos sikkasztó, mert ezek mind azok, de eddig nem sikerült rájönnöm, hogyan csinálja.”

Varga Zsuzsa könyvéből tudhatjuk, hogy a szövetkezetek 1967-es kongresszusán, ahol a TOT-ot is létrehozták, Erdei Ferenc azt hangsúlyozta, hogy nem a vezetés, „hanem a parasztság” alakította ki azokat a szervezeti formákat, amelyek a boldogulás útját biztosítani tudták. Sajátos kifejezése ez annak a kísérletező, új formákat kereső módnak, ahogy az agrárlobbi elérte, hogy a kikényszerített szövetkezést élhető formákba alakítsák át. Övék az érdem. Én azonban úgy látom, hogy ez az együttműködések kereső nyitottság gyengült, amikor helyzetük biztonságossá vált a hatalomban, s csak 89-ben, az agrár-reformkörökben néztek szembe az újabb radikális reform szükségletével. A szembenézést kikényszerítő történelem nem adott nekik időt – s így az agrár-intézményrendszer formálása a hasbeszélők újabb nemzedékének kezébe került.

JUHÁSZ PÁL

Dóra Györfy: Institutional Trust and Economic Policy

Central European University Press, Bp.
– New York, 2013. 204 old., €50

Györfy Dóra három kérdéskör, a bizalom, a gazdaságpolitika és a gazdasági teljesítmény kapcsolatáról írt igen érdekes, értékes, a témát alaposan, sokoldalúan feldolgozó, a közelmúlt hazai és nemzetközi folyamatai szempontjából egyaránt időszerrű könyvet. Feltétlen elismerés illeti a szerzőt azért, hogy egy empirikus eszközökkel nehezen megfogható, ám mindannyiunk számára nyilvánvaló jelenséget, a gazdasági és társadalmi kapcsolatok keretét alkotó intézmények iránti bizalmat – amelyre a továbbiakban „intézményi bizalomként” hivatkozom – állította nemzetközi összehasonlító vizsgálatának középpontjába.

A szerző hipotézise szerint az intézményi bizalom megléte, illetve hiánya meghatározóan hat arra, hogy egy ország gazdaságpolitikáját és a gazdaság szereplőinek döntéseit hosszabb vagy rövidebb távú szemlélet jellemzi-e, ez pedig jelentősen befolyásolja azt, hogy az ország gazdasága hosszabb távon sikeresnek vagy sikertelennek bizonyul-e. A sikerek fokozzák, a kudarcok viszont csökkentik a bizalmat, ezáltal a bizalom és a gazdasági sikerek anyagi körei, illetve a bizalmatlanság és a kudarcok ördögi körei alakulhatnak ki. (A hipotézis Gunnar Myrdal kumulatív oksági elvének alkalmazására épül, amelyet Káldor Miklós használt fel az egyensúlyi közgazdaságtan bírálatára, továbbá számos gazdasági jelenség, így a regionális különbségek magyarázatára. Sajnálattal láttam, hogy a könyv egyik szerzőre sem hivatkozik. Az írásaikból készült – igaz, régen megjelent – magyar nyelvű válogatások [Myrdal: *Érték a társadalomtudományban. Válogatott módszertani tanulmányok.* KJK, Bp., 1972.; Káldor: *Gazdaságelmélet, gazdaságpolitika. Válogatott tanul-*

mányok. KJK, Bp., 1989.] sokoldalú képet adnak ide vonatkozó gondolatokról.) A hipotézis finomításának és tesztelésének terepei a következők: az euró-zóna konstrukciója; a régi EU-tagállamok költségvetési folyamatai 1992 és 2007 között; az EU tíz új tagországának tapasztalatai; végül pedig a pénzügyi válság hatásai az Európai Unióban. Mindezekkel a kérdésekkel a könyv egy-egy fejezete igen alaposan foglalkozik. Az utolsó fejezet a tanulságokat foglalja össze, és korrekt módon olyan jelenségekre is felhívja a figyelmet, amelyek nem illenek bele az általános értelmezési keretbe.

A könyvhöz kapcsolódó reflexióimat öt kérdéskör köré csoportosítottam: 1. empirikus értelmezés és mérés; 2. módszer; 3. néhány fontos felismerés és megállapítás; 4. az értelmezési keretből kilógó jelenségek; 5. beleillik-e a szerző elemzési/értelmezési keretébe a hazai gazdaság elmúlt négy éve? A továbbiakban elsősorban nem az írás egyes részeit és megállapításait elemzem, hanem továbbgondolásukra törekszem.

1. *Az intézményi bizalom empirikus értelmezése és mérése.* Miközben érezzük, hogy az intézmények iránti bizalom fontos ügy, távolról sem nyilvánvaló, gyakorlatilag hogyan kell értelmezni és mérni. A bizalomnak nevezett jelenségen azért nehéz fogást találni, mert nem olyasvalami, ami létezik vagy hiányzik, hanem – amint a szerző is hangsúlyozza – széles skála vezet át a csökkenő bizalom felől a bizalmatlanság növekvő fokozatai felé. Emellett a bizalomnak/bizalmatlanságnak sokféle dimenziója lehetséges: miközben valamely szempontból csökkenhet a bizalom, más szempontokból akár nőhet is. A következményeket tekintve az sem közömbös, hogy kiknek a bizalmáról van szó: a fogyasztókérről, a vállalatokérről, a bel- vagy külföldiekérről, a külföldiek esetében a pénzügyi befektetőkérről vagy a realberuházókérről. Mindezekhez a nehézségekhez, továbbá ahhoz képest, hogy ez a fogalom áll a könyv középpontjában, s erre épülnek a valóságos események alapján ellenőrizni kívánt, illetve magyarázatuk szolgáló logikai láncok (az anyagi és ördögi körök), úgy érzem, Györfy Dóra túlságosan könnyen lépett túl az empirikus értel-

mezés és mérés kérdésén. Letette a voksát a World Governance Indicators (WGI) mellett, ám nem biztos, hogy az itt található mutatók a legalkalmasabbak – de bizonyosan nem egyedül alkalmasak – az intézményi minőség/bizalom kifejezésére, illetve mérésére.

Érdemes lett volna a Világbank „Doing Business” adatbázisát is felhasználni, amely az üzleti környezet alakító intézmények minőségéről tájékoztat (<http://www.doingbusiness.org/>), továbbá a World Economic Forum *Global Competitiveness Report*-jában (WEF–GCR, <http://www.weforum.org/issues/global-competitiveness>) közölt „institutions” részmutatót is, amelynek összetevői több és tagoltabb információt tartalmaznak a gazdasági tevékenység szempontjából fontos intézményekre vonatkozó percepciókról, mint a WGI. A WEF–GCR adatbázisának az is nagy előnye, hogy az intézmények mellett a gazdálkodás más fontos feltételeire nézve is bőven tartalmaz összehasonlítható „kemény” (statistikai) és „puha” (percepciókat, várakozásokat kifejező) adatokat. Az intézményekre, illetve egyéb tényezőkre vonatkozó információk – relatív pontszámok és nemzetközi rangsorok – egymással és a tényleges gazdasági teljesítménnyel való egybevetése alapján azt is vizsgálni lehetne, hogy mekkora egyfelől az intézményi minőség/bizalom, másfelől a többi potenciális tényező (fizikai infrastruktúra, oktatási rendszer, a munkaerő képzettsége stb.) jelentősége a relatív makrogazdasági teljesítmény szempontjából. Megjegyzem: a World Economic Forum legutóbbi (2013–2014. évi) és egy évvel korábbi felmérése szerint a hazai intézmények állapota nemzetközi összehasonlításban kifejezetten siralmas: a legtöbb intézményi mutatót illetően lényegesen hátrébb állunk a világrangsorban, mint a gazdaság összevont versenyképességi mutatóját tekintve (erre még visszatérek).

Az általános versenyképesség egyéb mutatói, valamint az intézményekre vonatkozó percepciókat kifejező mutató közötti eltérés valószínűleg jobban kifejezné a szerző szándéka szerint értelmezett „intézményi bizalom” szerepét, mint amelyeket elemzésében felhasznált. Emellett az

a gyanúm, hogy a szerző intencióit tekintve nem feltétlenül az általános intézményi minőség, hanem néhány kiemelt indikátor számít – alighanem közéjük tartozik a tulajdonjogok törvényi védelme. A WEF–GCR legutóbbi jelentései szerint Szlovákia mind az összevont versenyképességet, mind az intézmények együttesét tekintve Magyarország mögött áll, ám a tulajdonjogok védelmében messze megelőzi Magyarországot.

2. *Módszer.* Györffy Dóra eseményekről számol be, érdekes történeteket mesél el, és tanulságos eseteket hasonlít össze – kompetensen, a részletek alapos ismeretében és igen átgondoltan. Felvezetésként azonban olyan fogalmakat használ, amelyek az ökonometriai elemzésekben használatosak (például: robusztusság-ellenőrzés). A könyv fő üzeneteinek megalapozását feltétlenül erősítette volna, ha – alkalmas változókra támaszkodó – ökonometriai vizsgálat is alátámasztotta volna őket. A bevezetőben a szerző utal arra, miért ódzkodott attól, hogy ökonometriai eszközökkel is tesztelje hipotézisét, amely szerint a kisebb intézményi bizalom lassabb, a nagyobb pedig gyorsabb gazdasági növekedést eredményez. Kétségtől felmerül az endogenitás problémája (a gyorsabb növekedés fokozhatja, a lassabb pedig csökkentheti az intézményi bizalmat). Ez a körköröség azonban kezelhető lenne alkalmas instrumentális változó(k) megválasztásával. Ilyen lehetne a szerző által kiemelt tényező, a gazdaságpolitika általános irányát, illetve jellegét megjelenítő néhány mutatószám (például az állami és a külső adósságra alakulása, ami az egyensúlyhiányok fenntarthatóságáról, vagyis a makrogazdasági stabilitásról adhat képet). Az elemzést mélyebbé nem feltétlenül, de meggyőzőbbé és elegánsabbá tehetné volna, ha statisztikailag is szignifikáns kapcsolatot sikerül kimutatni az intézményi bizalom mutatói és a gazdaságok összteljesítménye között.

3. *Fontos megállapítások.* A könyv számos új eredményt és fontos felismerést tartalmaz, itt azonban csak két olyanra hivatkozom, amelyet Magyarország szempontjából különösen fontosnak tartok. Az egyik a devizahi-

telezés permisszív állami kezelése és a költségvetési politika iránya közötti átváltási kapcsolat, a másik Szlovákia előretörésének és Magyarország lemaradásának háttere.

Ami a devizahiteleket illeti, a szerző a balti országok tapasztalatai alapján mutatja be, milyen szoros volt a kapcsolat az európai összehasonlításban kirívó (más nézőpontból: példás) költségvetési szigor, valamint a devizahitelezés elszállása között. A balti államok alacsonyán tartották a költségvetési hiányt, de semmiféle akadályt nem állítottak a magánszektor devizában történő gyorsuló – a bankrendszer által közvetített – külföldi eladósodása s így a külső egyensúly drámai romlása elé. (A balti országok meg is szenvedték ennek következményeit: milyen gyors volt a magánszektor eladósodásán alapuló korábbi növekedés, olyan mély volt a külső források elapadását követő visszaesés.) Valami hasonlót tapasztalhattunk Magyarországon a 2006–2007. évi költségvetési konszolidációt követően: a költségvetési megszorítások nyomán jelentősen felgyorsult a devizahitel-állomány növekedése. A balti országokkal összehasonlítva azonban Magyarországon két fontos különbség mutatkozott: amíg náluk a legalacsonyabb, nálunk az új EU-tagországok között messze a legmagasabb volt a GDP-arányos államadósság. Másrészt náluk rögzített, nálunk viszont rugalmas volt az árfolyamrendszer. A forint a 2008–2009. évi nemzetközi válság hatására masszívan leértékelődött, ami jelentősen megemelte a devizaadóssok terhét. Ilyen változásra egyik balti országban sem került sor: mindegyik fenntartotta a rögzített árfolyamrendszert.

Hazai szempontból különösen figyelemre méltó, és fontos tanulságokkal szolgál az a történet, amelyet a szerző Szlovákia magára találásáról és arról ír le, hogy északi szomszédunk miként hozta be, majd hagyta le Magyarországot a 2000-es években. Mindez a diákkoromban oktatott „egyenlőtlen fejlődést” juttatta eszembe (talán „törvénynek” is nevezték, amely különösen az imperializmusnak hívott korban érvényesül). Ez olyasmiről szólt, hogy a fejletlenebb ország elfoglal valamilyen területet, vagy az országban felfedeznek

valamit, s ezek által felgyorsul a fejletlenebb országokhoz viszonyított gazdasági növekedés. Szlovákia semmilyen területet nem foglalt el, de az ottani elit a 2000-es évek elején valóban felfedezett valamit: azt, hogy fontos a makrogazdasági stabilitás. Györffy Dóra kitűnően mutatja be Szlovákia elitjének megriadását attól, hogy az ország kimaradhat az EU bővítéséből, ahogyan azt is, hogy ez az ijedség hogyan vezetett radikális váltásra a politikában és a gazdaságpolitikában a 2000-es évek első felében. Magyarországon nem volt ilyen fenyegetés, ellenben nagy volt a magabiztosság. Akkoriban mi voltunk a sztárok, a legjobbak az EU-hoz csatlakozni kívánók közül, az volt a percepció, hogy akármit csinálhatunk, abból nem lehet nagy baj. Egyebek mellett e megalapozatlan önbizalom vezetett országunk kirívóan gyors állami és külső eladósodásához, majd ahhoz, hogy a 2008–2009. évi nemzetközi válság idején Magyarország bizonyult az EU legsérülékenyebb tagállamának. Ezért a hazai költségvetési politika megszorításokkal kényszerült reagálni a válságra, miközben Szlovákiában (ahol az állam eladósodása addigra jelentősen mérséklődött) a költségvetési hiány növelésével tompítani lehetett a gazdasági visszaesést.

Ez az összehasonlítás egyébként azt is jelzi, hogy a felvázolt és gyakorlati példákra alkalmazott értelmezési keretbe érdemes lett volna (persze továbbra is érdemes) beleszólni az intézményi bizalmat és a gazdasági szereplők döntési horizontját összekötő, vagy ettől akár független szálát is, amely a gazdaságpolitika stabilitásorientációját köti össze a makrogazdasági teljesítménnyel. Erre közvetve ugyan, de a szerző is utal, amikor az elit szerepéről ír.

4. *Az értelmezési keretből kilógó jelenségek.* Vannak ilyenek, s erre a szerző maga is felhívja a figyelmet. E tekintetben különösen elgondolkodtatónak tartom a devizahitelezés expanzióját olyan országokban, amelyek rugalmas árfolyamrendszert működtettek. Ezekben az országokban – így Magyarországon – a devizahitelek felvételéhez abban kellett bízni, hogy a költségvetési és monetáris politika (vagyis az állam és intézményei, ame-

lyekben általában véve nem bízunk) stabilizálni, sőt akár erősíteni is képes a hazai valuta árfolyamát. Ez mérhetetlen bizalmat fejez ki a gazdaságpolitika lehetőségei iránt. Vajon mire alapozhatták bizalmukat az utóbb fizetésképtelennek bizonyuló háztartások egy olyan környezetben, amelyet igen csekély általános intézményi bizalom jellemez? Szerintem a háztartások nem igazán értették – mivel a bankok nem értették meg –, hogy a hitelszerződéssel együtt egy derivatív ügyletet is megvásárolnak. Ennek mindkét félre nézve súlyos következményei lettek. Az, hogy az ügyfelek nem értették a konstrukciót, érthető. De a bankoknak is bízniuk kellett a gazdaságpolitikában, ellenkező esetben nem tolták volna át az árfolyamkockázatot olyan háztartásokra, amelyeknek a jövedelme belföldi pénzben keletkezik. A bankok feltehetően nem hazárdjátékokat üztek, hanem bíztak az állam ígéretében: hamarosan bevezetjük az eurót (ami 2002-től 2010-ig minden évben éppen három évvel később volt esedékes).

Gyórfy Dórának van egyfajta válassza e problémahalmazra: nemcsak az intézmények iránti bizalom hiánya, hanem a „túlzott” bizalom is gondok forrásává válhat. Az utolsó fejezetben kifejtettek értelmében létezik a bizalomnak valamiféle optimális szintje. Ezt a választ azonban nem tartom igazán megnyugtatónak. Ha ez így van, hol található az optimális szint? Hol kezdődnek az angyali, illetve ördögi körökhöz vezető folyamatok?

5. *A téma hazai időszere*. Az Európai Unió tagországai között aligha találni példát az intézményi bizalom olyan sebességű és mértékű, tudatos és elszánt rombolására, mint ami Magyarországon tapasztalható a 2010. évi kormányváltás óta. A visszamenőleges törvénykezéstől a vagyonok átcsoportosításán (így a földek és trafikok klienseknek juttatásán, a magánnyugdíj-vagyon államosításán) keresztül, a független – köztük a törvényhozás, illetve a kormány ellenőrzésére hivatott – intézmények de facto kormányellenőrzés alá helyezéséig, lényegében minden megtörtént, ami az intézmények iránti bizalmat súlyosan alááshatta. Ha a szerző könyve későbbi kiadásában listát

kívánna közölni arról, milyen mód-szerekkel építhető az intézményi bizalom, akkor csupán elő kell vennie az elmúlt négy évben hozott, idevonatkozó hazai törvényeket. (Köztük az Alaptörvényt, amelynek értelmében az Alkotmánybíróság csak akkor foglalkozhat a költségvetést érintő ügyekkel, ha a GDP-arányos államadósság 50 százalék alá kerül. Ez a következő 25 évben kevéssé valószínű, de jó esélye van annak is, hogy a 2013 végi 79,2 százalékos hazai adósságráta a végtelenben sem éri el az 50 százalékot.) Mindaz, ami ezek tartalmával ellentétes, alkalmas arra, hogy építse az intézmények iránti bizalmat.

Ahhoz viszonyítva azonban, hogy milyen mértékben sikerült a gazdasági tevékenység keretét jelentő intézményeket lerontani és kiüresíteni, ezáltal pedig az intézmények iránti bizalmat aláásni, továbbá ahhoz képest, hogy az intézményrontással szoros összefüggésben mennyire rövidlátó volt a hazai gazdaságpolitika, Magyarország növekedési teljesítménye kelet-közép-európai összehasonlításban nem tekinthető kirívóan rossznak, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a többi országot kevésbé terhelte a túlzott eladósodás. Az elemzők és a nemzetközi intézmények többsége arra számít, hogy az elkövetkező években a magyar gazdaság tartós növekedési pályára áll. Magam – részben a Gyórfy Dóra könyvében kifejtett megfontolások alapján – a többség által feltételezett 2-2,5 százaléknál lassabb gazdasági növekedésre számítok. A könyv gondolatmenetéből azonban súlyos gazdasági visszaesés következne Magyarországon. Csak remélni tudom, hogy nem így lesz, a kérdés mégis megmarad: lehetséges-e tartós gazdasági növekedés olyan feltételek mellett, amelyeket az intézményi bizalom csökkentésére irányuló igyekezet jellemez? Ha igen, vajon mely tényezők írhatják felül az intézményi bizalom hatását?

Gyórfy Dóra nemzetközi közönségnek szánt fontos könyvét – a szükséges frissítésekkel – hasznos lenne magyar nyelven is megjelentetni. Ebben a változatban a szerző olyan kérdésekre is kitérhetne, amelyeket a fentiekben szóvá tettem.

OBLATH GÁBOR

Berényi Eszter – Erőss Gábor – Neumann Eszter (szerk.): Tudás és politika

A KÖZPOLITIKA-ALKOTÁS GYAKORLATA

L' Harmattan, Bp., 2013. 346 old., 3400 Ft

Klasszikus szociológiai témákkal, a tudás és a politika, a tudás és a hatalom kölcsönhatásaival foglalkozó kötetük előszavában már szójátékaikkal is a hagyomány folytatását, egyszerűsmind új utak és látószögek keresését jelzik a komoly elméleti felkészültségű szerkesztők: a (köz)politika mint hivatás és a tudás mint hivat(koz)ás (7. old.). Nemcsak a témák, a gondolkodási keret is alapvetően szociológiai, ami mélyíti az elemzéseket és tágitja horizontjukat. Így például üdítő a goffmani értelemben vett „homlokzatóvásról” (240. old.) olvasni egy magyar mentálisegészség-program adatközlési stratégiája kapcsán, vagy Merton nyomán „tudatosított tudáshiányként” (321. old.) értelmezni az egészségügyi finanszírozás rendszerében fellépő anomáliákat. Ugyancsak találó a hatalom működési mechanizmusai foucault-i leírásának fényében bemutatni az oktatási mérések és értékelések terjedését és azt, hogy az eljárásokban részt vevők lassanként hogyan interiorizálják a mérési eszközök által meghatározott diskurzív tér szabályait és vetik alá magukat logikájának (hatalmának). A vizsgált közpolitikák vakfoltjainak azonosítása a luhmanni rendszerelmélet hozadékait is beemeli az elemzésbe.

Nem a szerkesztők hibája, hogy ezek az utalások nem állnak össze rendszerré, és ez nem is ennek a kötetnek a feladata. A tanulmányok közös keretét a közpolitikák narratív elemzése alkotja. A narratív elemzés alapelve, hogy a megszólaltatott (politikai) cselekvőket nem információforrásoknak, hanem a diskurzusok hordozóinak tekinti. Mivel egy-egy közpolitikai

gyakorlat létrejötte többszintű, sokszor ellentmondásos folyamat, a diszkurzusok társadalmi kontextusának elemzése is több tudományterületen (tudásszociológia, tudomány-szociológia, szociálpszichológia, politikatörténet) mozog. Jóllehet a kötet tanulmányai mind témájukban (egészségügy, oktatáspolitikai, tudás-menedzsment), mind elemzési szintjüket tekintve eltérnek egymástól, egységge épülnek össze, még ha az egyes fejezetekben keverednek is az oktatás- és az egészségpolitikai elemzések és esettanulmányok, amelyek a közpolitikai koncepciók változásaira („paradigmaváltásokra”) és érvényre juttatásuk ellentmondásaira fókuszálnak. A példák túlnyomó többsége magyarországi, de helyet kapott egy romániai esettanulmány is, miközben nem világos, miért maradt ki a kötetből például az a sokat idézett skót kutatás, amelyik a gyógyulás és a felépülés folyamatát az érintettek tapasztalati tudására alapozva tárgyalja. Az egyes tanulmányok sokszor utalnak egymásra, és ezekből kirajzolódik a közös gondolkodási keret; az ismétlések, előre- és visszautalások megadják a főbb gondolati szálakat. A különböző fókuszú és léptékű elemzések végül előállítják azt a kutatói narratívát, amely az oksági összefüggések és a hatások feltárása mellett tartalmazza a résztvevők szemszögéből megérthető attribúciós torzításokat, a jellegzetesen narrative konstruált oksági összefüggéseket és az egy-egy társadalmi tevékenységi területen dolgozók sajátosan korlátozott látásmódját. Épp emiatt igazi élmény, hogy miniket a kutatók, a történésekre felülről rálátó „mindent tudó mesélők” vezetnek végig.

Az oktatásügyi elemzések színvonalát a szerzők és szerkesztők által jegyzett korábbi munkák is szavatolják: Berényi Eszter – Berkovits Balázs – Erőss Gábor (szerk.): *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban* (Gondolat, Bp., 2008.); Erőss Gábor – Kende Anna (szerk.): *Túl a szegregáción. Kategóriák burjánzása a közoktatásban* (L'Harmattan, Bp., 2008.).

A kötet anyagát előállító magyar kutatómunka egy 2006 és 2011 között zajló nemzetközi kutatás része

volt, s a tudás és a politikai irányítás kapcsolatát, a helyi, tapasztalati tudás és az új „közmenedzsment” (posztbürokratikus irányítás) közti összefüggéseket tárta fel. A tizenkét kutatócsoport munkája nemcsak térbeli és kognitív kulturális távolságokat áthidalva, de reflektálva vizsgálta a koncepciók megalkotói és a helyi megvalósítók közti viszonyt, annak tudatában, hogy a közpolitikák végeredményben a gyakorlati értelmezés során nyerik el valódi tartalmukat.

A kutatás léptékváltásainak megfelelően vannak a kötetben az adott társadalmi mezőt feltérképező, összefoglaló tanulmányok, esettanulmányok egy-egy jellemző vagy kivételesnek tekinthető szakpolitikai váltásról, és fókuszált elemzések egy-egy közpolitika megvalósításának szándékolt és nem szándékolt következményeiről. Nem tudom, hogy a többi nemzeti kutatócsoport milyen léptékű kérdéseket vizsgált, és mennyire széles módszertani spektrumon mozgott, de a magyar csoport javára irandó, hogy a narratív közpolitika-elemzések kiegészítésére vagy mélyítésére dokumentumelemzést, médiaelemzést, mélyinterjú technikákat, sőt etnográfiai leírás is bevetettek, például a homogén betegcsoportok témájában vizsgálódva a kórházakban követték nyomon a folyamatot, amely a betegeket sorsorokká és kódokká transzformálja.

Minél közelebb megyünk a cselekvőkhöz, a mikroszintű történésekhez, a politikai szándékokat és a tervezett hatásokat leíró hagyományos közpolitika-elemzés annál inkább átalakul, és a figyelem a különböző szinteken kirajzolódó összefüggésekre, a cselekvések szubjektív értelmére tevődik át. Így válik a közpolitika helyett a *köz-cselekvés* a kutatás kulcsfogalmává, s ezért váltják fel a lineáris történeteket a hangsúlyozottan mozaikos, többszintű (kutatói) narratívák. Ezekben a különböző nézőpontokhoz kapcsolódó értelmi összefüggések, „egyéni igazságok” éppúgy megragadhatóvá válnak, mint ahogyan az irracionálisnak tűnő viselkedésben is felsejlik a cselekvőket motiváló racionális érdek vagy kényszer.

A tudás fogalmát elméleti, eszmetörténeti szempontból és a terep

tapasztalatok fényében is újrafogalmazó tanulmányok különféle tudásokat elemeznek a közpolitikai gyakorlatok összefüggésében. A szerzők tisztában vannak azzal, hogy a tudás nem állandó – mert helyhez, személyhez, kontextushoz kötött –, és még csak nem is feltétlenül explicit. Átvétele, fordítása, rekontextualizálása problematikus folyamat, mert jelentésvesztéssel vagy radikális jelentésmódosulással is járhat.

A kötet nyitótanulmányában Szívós Mihály végigvezeti az olvasót az elemzésekben használt tudásfogalom eredetén (a hallgatóságos tudás Polányi Mihály által kidolgozott fogalmán), a közcselekvés szereplőinek sajátos tudáskészletén (tudományos tudás, szakértői tudás, utcaszintű tudás), a közpolitika megvalósulását kísérő tudáskonfliktusokon és a különféle ismeretek kölcsönhatásából fakadó fordítási kényszereken (tudásbróker, hibridizáció, patchwork-tudás). Továbbá felhívja a figyelmet arra, hogy a kodifikálhatatlan, a testesült vagy a hallgatóságos tudások szinte elkerülhetetlenül elvesznek a közpolitika-alkotás során, miközben a nehezen formalizálható helyi tudás egyre fontosabbá válik a regionalizmus és az új közmenedzsment szempontjából is.

Demszky Alma tanulmánya bemutatja, hogyan jár együtt a helyi tapasztalati tudás felértékelődése a politikai döntés-előkészítésben hordozóinak bevonásával és megbecsülésével. A tapasztalati tudás, éppen a helyhez és a közösséghez kötött szubjektivitásánál fogva értékes: a tudományos és a szakértői tudás tekintélye helyett a morális hitel kölcsönöz neki legitimitást. Ugyanakkor látni kell a közcselekvés és a tudásmegosztás határait is, hiszen a lokális tapasztalatok leginkább a döntés-előkészítésben, a problématerkép felrajzolásában fontosak, később (részben formalizálhatatlanságuk és gyakorlatközelségük miatt) háttérbe szorulnak, amit a résztvevők csalódottan élnek át. Ráadásul a helyi demokráciára alapozott részvétel csak az érintettek aktív kisebbségének nyújt teret, akik valódi felhatalmazás nélkül szólalnak fel a mögójük képzelt közösség nevében. Nem létezik független, hatalmi mozzanatokat nélkülöző, érdekmentes tudás – szó-

gezik le a szerzők; sőt a társadalmi egyenlőtlenségek konstitutív szerephez jutnak abban, hogy a politika „tudásintenzív” vált (17. old.), és újfajta legitimációs igényeket ébreszt.

Berényi Eszter *Az autonómia kormányzása* című írásában az oktatási „mérési mező” változásain demonstrálja a közpolitika „barkácsolásának” sokszereplős, a rendelkezésre álló ismereteket újrendező folyamatát. A *bricolage* Lévi-Strausstól kölcsönzött fogalmával írja le azt a folyamatot, amelyben a közpolitika szereplői értelmet keresnek, értelmet rögzítenek, és a különböző érdekek motiválta cselekvők egymás „ötletdarabjainak” kölcsönzésével és felhasználásával közös platformot hoznak létre. Az eredmény persze az lett, hogy a tanulói tudás különböző felmérései, legfőképp az országos kompetenciamérés a „közpolitikát helyettesíteni képes közpolitikai eszközként” (283. old.) kezdett működni. A barkácsolás korlátait azonban jól jelzi, hogy bár a különböző szereplők sokféle igényt támasztottak az oktatási mérésekkel szemben (elszámoltathatóság, fejlesztés, politikai mozgósító erő), végül, „miközben az összes cél megőrződött, egyik sem valósult meg” (295. old.). Azaz a kompetenciamérés története azt is megmutatja, hogy a közpolitika-alkotás elhúzódó, próbálkozásokon alapuló, iteratív folyamat, de azt is, hogy egy mégoly jó közpolitikai eszköz sem helyettesítheti a közpolitikát.

A barkácsolás jellemzi azt a konstruktivistá keretet is, amelyben a kutatók gondolkodnak, és ahogyan a rendelkezésre álló tudásszeletekből és elméleti keretektől építkeznek. Ezért sem tartja magát a kötetük egyetlen kiemelt társadalomtudományi vagy szociológiai elmélethez, inkább jól ötvözi a szociológiai, szociálpszichológiai, eszmetörténeti és gyakorlat-orientált ismereteket egy-egy probléma megvilágítására.

Ezt a sokoldalúságot jól illusztrálja az oktatáspolitikai deszegregációs/integrációs fordulatára adott tudományos-szakmai reflexiók. Neumann Eszter tanulmánya az oktatási integráció folyamatát mint „tudások, víziók, értékek küzdelmét” (117. old.) vizsgálja. Miközben igyekszik megtalálni e közpolitika „mesternarratíváját”

(121. old.), arra is vállalkozik, hogy a közelmúlt oktatásszociológiáját kritikai reflexió tárgyává tegye. Éles szemmel azonosítja a szereplők katonai metaforáit az interjúk elemzésekor, és ebből tárja fel a pozíciók és a hozzájuk rendelt tudások közötti konfliktusokat, a döntéshozók „hozott” tudása és „hite” közötti összefüggéseket. Így a deszegregációs elképzelések mögött a kritikai szociológiai tudásban és az egyenlő hozzáférés elvében ismeri fel az általa HHH-snak nevezett közösség „identitását és hitvilágát”. Áttekinti és korszakolja az egyes kormányzatok oktatáspolitikai paradigmáit és ezek „vakfoltjait” (160. old.), bemutatja, miként és miért fókuszáltak a deszegregáció mellett kiálló döntéshozók inkább a kritikai szociológia tudáskészletére, és miként váltak az intézményrendszeren belül önmagukat elszigetelő, az „ügyet megharcoló” politikai cselekvőkké (140–141. old.). Az esélyegyenlőségi paradigma vakfoltját Neumann a saját hatalmi pozíciójára nem reflektáló elitben látja, amely kizárólag a strukturális konfliktusokra koncentrált, és nem vett tudomást a mikroszintről, az osztálytermekben zajló folyamatokról. Eközben a deetnizált beszédmód terjesztése a hátrányos helyzet fogalma sem „kiszöböltte ki a hátrányok medikalizációját” (160. old.).

Kende Anna írásában a sajátos nevelési igényű (SNI) kategóriarendszer bevezetését és fogadtatását tekinti át. Nemcsak a jellegzetes érdekeiket követő aktorokat és beszédmódjukat azonosítja, hanem az érvelésekben mozgósított tudományterületek sajátosságait is elemzi. A diskurzusokra, az érvelés logikájára és a mögöttük meghúzódó vélemények valódi tartalmára figyelő gondolatmenete a közpolitika-alkotás szubjektív mozzanataira, mindenekelőtt a vélemények felülvizsgálatát hátráltató öngazdálási mechanizmusokra összpontosít. A deszegregációra törekvő oktatáspolitikai döntések a gyógypedagógiai szakmát lépéskényszerbe hozták: nézetei vagy marginalizálódtak, vagy közelíteni kellett őket az uralkodó beszédmódhoz. Kende azonban a vélemények mélyén állandóságot tapasztalt: az attitűdök megváltozása nélkül vált a szegregáció kommuniká-

ciós tabuvá a gyógypedagógiai oldalon, az ellenvélemények egyre inkább rejtetten, történetekbe csomagolva fogalmazódtak meg. A vitapartnerek más-más tudományterületen kerestek érveiknek legitimációs bázist. Paradox módon a politikaiként, nem egyszer szociológusiként azonosított oldal (Neumann Eszter tanulmányában a „HHH-s közösség”) az értelmi fogyatékosokat *kizárólag és tisztán* organikus eredetűnek tartó orvostudományban talált szövetségesre, míg a gyógypedagógusi oldal az organikus adottságokat relativizáló környezeti hatásokat tematizálta: „azt állítják, hogy az organikus háttér egyrészt nem állapítható meg objektíven, másrészt nem olyan jelentős kérdés az oktatás szempontjából.” (97. old.) A tudományok vetélkedéséből nevető harmadikként a neuropszichológia került ki, amely a közvetítő szerepéből kibújva az új modell, a kora gyermekkori fejlesztés megalapozója lett.

A környezeti hatások és az organikus problémák tematizálását igényli a fejlesztő pedagógia kategóriáinak kialakítása is. Erőss Gábor *A sajátos nevelési igény normalizálása* című tanulmányában elemzi azt a helyzetet, amelyben az SNI-ről (sajátos nevelési igényről) döntő szakértői bizottságok célja az, hogy az éppen érvényesnek tekintett kategóriák használatával a tanulókat elhelyezzék a működő intézményrendszerben. A társadalomtudományos kritika arra figyelmeztet, hogy ezzel a bizottságok a szegregáló gyakorlatot erősítik és legitimálják. A deszegregatív és az integrációs törekvések eddigi mérlege (2010-ig tart az elemzések időhatára) az, hogy az SNI fogalma normalizálódott a magyar oktatási rendszerben, miközben mégis megvalósult a sajátos nevelési igényű gyermekek integrációja, bár összességében „nem a »fogyatékos« nyilvánítás, hanem »csupán« a »fogyatékosok« kitesztettségére szorult vissza” (184. old.).

A kötet további tanulmányai a döntéshozók és a végrehajtók (az „utcaszintű bürokrata”) közötti kulturális, mentalitásbeli távolságot elemzi. Bíró Z. Zoltán és Kiss Adél a romániai közoktatási rendszer decentralizációját elemzi. Itt a felek közötti kommunikációs szakadék és bizalomhiány

miatt, valamint egy rátermett közve-títő réteg hiányában a decentralizáció is felülről irányított (*top-down*) jellegűt ölt, amelyben lokális nézőpontból még a legfontosabb üzenet is gyorsan változó tematikák soraként jelenik meg. Így nem meglepő, hogy a végrehajtásuk helyi szinten ellenállásba ütközik: az elvi szinten kinyilvánított támogatás mögött nyelvi-szimbolikus távolítások sora húzódik meg, az egyes cselekvők pedig a várható negatívumokra összpontosítanak.

A passzív ellenállás és a mentalitásbeli távolság leképeződésére jó példa az Egészségügyi Világszervezet ajánlása és ennek magyar meg (nem) valósú-lása közötti szakadék. Fernezelyi Bori azt a folyamatot elemzi, amelyben egy nemzetek feletti szervezet ajánlásai olyan radikális átértelmezésen esnek át, hogy végül a program eredeti céljával ellentétes megvalósulást ígérnek. A WHO ajánlásának a lelki egészség komplex, nem stigmatizáló, életminőséget javító, preventív víziójából a magyar átértelmezés a pszichiátriai struktúrát és pozíciókat megerősítő, a betegszervezeteket eleve kizáró cselekvési tervet alkotott. A magyar lelki egészség program legjellemzőbb vonása, hogy nemcsak a megvalósítása maradt el, hanem az érdektelenségnek köszönhetően még elvi elfogadása sem történt meg.

Levendel Sára és Fernezelyi Bori közös tanulmánya az egészségügyben sokáig sikertörténetnek számító tudásalapú szabályozóeszközt, a homogén betegcsoportok (HBCs) rendszerét elemzi, azt a folyamatot, amelynek eredményeképp a hozzáértéssel kidolgozott elméleti konstrukció és a konzultációkkal kézben tartott működésmód végül finanszírozási csapdahelyzetbe került. A HBCs sikerének záloga a kifejlesztésében szerepet játszó háromféle tudás (az orvosi, a pénzügyi és az informatikai) egyensúlya volt. A felbomlás a pénzügyi tudás túlsúlyából és a teljes mértékben központivá váló szabályozásból (Teljesítmény Volumen Korlát) következett, ami a cselekvők szintjén a tudáshiány kihasználásához vezetett (optimális kódolás, csálni tudás), s végeredményben a teljesítmény helyett a finanszírozást tette elsődleges céllá.

Az eltérő tudások közötti áthidalhatatlan szakadék miatt vallott kudarcot Eröss Gábor és Berényi Eszter tanulmánya szerint is az egészségügyi ellátás ellenőrizhetővé tételére és hatékonysága növelésére irányuló törekvés. Alapvetően a posztbürokratikus irányítás és a hivatásrendiség gyakorlata közötti feszültségek nehezítik meg a gyógyítás ellenőrzését, melynek előfeltétele a hivatásrendi alapokon nyugvó orvosi tudás disszeminációja, voltaképpen az orvos és a beteg közötti aszimmetrikus hatalmi viszony feloldása (gyengítése?) lenne. E nélkül a pénzügyi ellenőrzésre irányuló intézkedések csak „a kör négyesgöcsítésére” (249. old.) tett kísérletek, jóllehet a betegjogok szisztematikus érvényesítése is esélyt ad az olcsó és hatékony ellenőrzésre.

Az átláthatóság és elszámoltathatóság lehetőségeit vizsgáló tanulmányok az ellátórendszerek ellenőrzésének *társadalmassíthatóságát* mérlegetik, mert a szerzők meggyőződése szerint a társadalom depolitizálása helyett éppen a bevonódás, a bázisdemokratikus intézmények használata kínál megoldást számos problémára. Tisztában vannak a kommunikatív egyeztetés határaival és a közcselekvés ellentmondásaival, és nem hiszik azt, hogy a közpolitikák ma racionálisabbak lennének, mint egykoron. A tanulmányok hátterében azonban végső soron az a megoldásban bizakodó kérdés áll, hogy a különféle legitimitásigények megjelenése miként függ össze a közpolitikák társadalmassításának gyakorlatával, és kik azok a további érintettek (újfajta tudások hordozói), akik ebben részt vehetnek.

Simon Attila: Az elfeledett aktivisták

KORMÁNPÁRTI MAGYAR POLITIKA AZ ELSŐ CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁGBAN (Zabudnutí aktivisti)

Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2013., 222 old., € 15 / 4500 Ft

Aktivizmuson hazánkban az avantgárd művészet egyik irányzatát értjük, Csehszlovákiában viszont mást jelent: a német és a magyar kisebbség két háború közötti harcias, de alapelveiben nem antidemokratikus politikai mozgalmát, amelynek első jelentős leírását, feldolgozását Simon Attila kísérelte meg monográfiájában. A szudétanémet aktivizmus történetével és gazdag forrásaival ellentétben a magyar aktivizmus történeti leírása és elsődleges forrásirodalma hiányzik; a sajtótermékek feldolgozatlanok, a memoárirodalom csekély, az aktivista pártoknak pedig nincsenek saját levéltári fondjaik. Mindez megnehezíti a kutatást.

A szerző a Történelem Tanaszék vezetője a Selye János Egyetem Tanárképző Karán, továbbá a Fórum Kisebbségkutató Intézet történelem részlegének igazgatója. Kutatási területe a két világháború közötti korszak.

Eddig megjelent munkái:

- *Telepesek és telepes falvak Dél-Szlovákiában a két világháború között.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008. Nostra Tempora 15.
- *Egy rövid esztendő krónikája. A szlovákiai magyarok 1938-ban.* Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2010. Nostra Tempora 18.
- *Küzdelem a városért. Pozsony és a pozsonyi magyarok 1938/39-ben.* Kalligram, Pozsony, 2011.
- Az aktivizmusról korábban írott fontosabb tanulmányai: Zabudnutí aktivisti. Príspevok k dejinám maďarských politických strán v medzivojnovom období. *Historický časopis*, 2009. 3. szám, 511–530.

old.; „... a magyar nép ebben a köztársaságban lett nemzetté...” A két világháború közti kormánytámogató (aktivista) szlovákiai magyar politika viszonya Trianonhoz és az első Csehszlovák Köztársasághoz. *Limes*, 2010. 4. szám, 17–30. old.; Budapest, Moszkva és Prága bűvkörében. A szlovákiai magyar politika alternatívái – az aktivizmustól a budapesti politikáig – a két világháború között. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2011. 1. szám, 13–23. old.; Lelley Jenő aktivista kísérlete a húszas években. *Acta Historica Danubiensia*, 1, Komárno, Katedra histórie UJŠ, 2007. 36–46. old.

A szakirodalom nagy része eddig elítélően közelített az aktivizmushoz mint a kormányzatot kiszolgáló magatartáshoz, és lekicsinylően vélekedett róla. Simon szerint az aktivizmus jelentéstartalmát nem lehet ilyen szűken meghatározni. A magyar aktivizmus mint politikai stratégia „legitim alternatívája volt más politikai magatartásformáknak” (11. old.). Simon „alapvetően olyan kisebbségi politikai magatartást ért” rajta, „amely azon kívül, hogy elfogadta a csehszlovák állam politikai kereteit, s részt vett annak pártpolitikájában, nem utasította el a többségi nemzet politikai pártjaival való együttműködést, sőt akár az ország kormányzásáért viselt felelősséget is hajlandó volt vállalni” (10. old.).

Simon *Egy rövid esztendő krónikája* című könyvében már említette az aktivistákat a szlovákiai magyar közösség életében 1938-ban végbement eseményekkel és Csehszlovákia válságával kapcsolatban. Most azt vizsgálja meg, hogyan hatott Csehszlovákia megalakulása a kisebbségi magyar közösségre, milyen magatartásformákat szült, „miért volt a magyar politika számára a szudétanémet út járhatatlan, illetve mi okozta a két aktivizmus között kimutatható kvalitatív és kvantitatív különbségeket” (185. old.). Bemutatja és összeveti egymással a szlovákiai magyar politikai struktúrát és a szudétanémet aktivizmust, az aktivista mozgalmakkal összefüggésben álló közéleti jelenségeket, a magyar aktivisták Trianonhoz és a trianoni hatá-

rokhoz fűződő viszonyát, az aktivista sajtót. Nem tér azonban ki a kárpátaljai magyar aktivizmus szintén feltáratlan történetére, de nem foglalkozik a Masaryk Akadémiával és a Sarló mozgalommal sem, mivel történetük – leginkább Popély Gyula munkájának köszönhetően – viszonylag feldolgozottnak tekinthető.

A szerző a téma jelentőségét leginkább abban látja, hogy az aktivista magatartás vizsgálata nélkül a két világháború közötti szlovákiai magyar politika teljes mértékben nem értelmezhető s így meg sem ismerhető. Az aktivizmus ennek ellenére mára elfeledetté vált, ahogyan ezt a könyv címe is jelzi.

Hogyan válhatott jelentősége ellenére elfeledetté az aktivizmus?

Erre kapunk választ a *Bevezetés*ben; ezt követően sor kerül a legfontosabb fogalmak (aktivizmus, reálpolitika, „sérelemi politika”) definíciószerű leírására, amelyek használatát a szerző szükségesnek látta megindokolni a szlovákiai magyar történetírásban. Simon Attila úgy véli, a magyar kisebbségtörténetben az aktivizmus fogalom használatával azért kell óvatosan bánni, „mivel az erdélyi magyar politika esetében más jelentést hordoz. Ott ugyanis azt a Kós Károly vagy Paál Árpád által képviselt politikát jelenti, amely sürgette a Romániához került magyarság önszerveződését és intézményi megújítását.” (9. old.)

A nyolc fő fejezetben a szerző a Csehszlovák Köztársaság legjelentősebb gazdasági-társadalmi folyamatát, a földbirtokreformot tárgyalja. Ehhez kötődik az aktivista magatartás kezdeti megnyilvánulása, melyet szem előtt tartva foglalkozik Simon a Csomor István fémjelezte „republikánus magyarok” mozgalmával, az Országos Parasztpárt rövid történetével, a Magyar Nemzeti Párt ún. reálpolitikájával, illetve a Mohácsy-féle kisgazdapárt és a Lelley Jenő-, Zay Károly-féle kísérletekkel.

Az aktivista jelenségre először Turczel Lajos irodalomkritikus figyelt fel, aki *Két kor mezsgyéjén. A magyar irodalom fejlődési feltételei és problémái Csehszlovákiában 1918 és 1938 között* című munkájában ezt írja a magyar aktivistákról: „Kertelés nélkül meg kell mondani, hogy a csehszlová-

kiai magyar aktivizmus szervilis volt; a mindenkori kormányt fenntartást nélkül kiszolgálta, az uralmon lévő polgári rendszert ízléstelenül dicsőítette, s a kisebbségi helyzet súlyos tényeivel szemben fennhangon hangoztatta, hogy „a magyarság ebben az országban teljes és csorbítatlan jogokkal bír.” (Madách, Bratislava, 1983. 32. old.) Ez a leírás alapozta meg máig az aktivizmus megítélését.

Amikor 1918. október 28-án a független csehszlovák állam megalakult, a magyarság nehezen békült meg az új körülményekkel, annál is inkább, mivel akarátát a hatalom erősza-kos eszközökkel is érvényesítette. A helyzet nem kedvezett az együttműködési szándékoknak. Amikor azonban 1920. február 29-én kihirdették az ország alkotmányát, Csehszlovákia olyan parlamentáris köztársaság lett, „amely nyelvi vagy vallási hovatartozásra való tekintet nélkül egyenlő jogokat biztosított valamennyi állampolgárának” (31. old.). Nem sokkal később olyan, a csehszlovák politikát jelentősen meghatározó pártok jöttek létre, mint egyfelől a budapesti kormánnyal szoros kapcsolatot ápoló sérelemi ellenzék két pártja, az OKP és a kisgazdák, másfelől az aktivizmus. Az 1919-es földbirtokreform, amely elősegítette a mezőgazdaság modernizációját, ösztönözte az aktivista magatartás megjelenését. Az 1924-ben megalakult Országos Parasztpárt már aktivista színezetű volt, de az egy évvel később megtartott parlamenti választásokon a párt megbukott. Sikeresnek mutatkozott viszont Szent-Ivány József nemzeti reálpolitikája és az általa vezetett Magyar Nemzeti Párt 1925 és 1927 között. Ez a korszak az aktivizmus leginkább feltárt területei közé tartozik.

1927. december 1-jén Zay Károly, az MNP megbecsült tagja napilapot indított újra *A Nap* címmel, amely azonosult a párt eszméivel. 1928 őszén ellenzéki párt is alakult, az Országos Magyar Kisgazda Iparos és Munkáspárt. Vezetője, Mohácsy János a pártot a magyar aktivizmus vezető pártjává kívánta tenni, de a párt nem sokáig élt. Sajtóorgánumuknak a *Magyarság* számított.

Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszerét követően Tri-

anon a propagandának köszönhetően úgy terjedt el a cseh-szlovák köztudatban, mint jogos válasz a szlovákok ezeréves elnyomására. „Az aktivisták kommunikációjában Trianon elsősorban nem az államhatárokhoz, hanem a demokráciához való viszony szimbóluma lett.” (119. old.) Az aktivista politika elfogadta a versailles-i rendszer realitását, és az új rendezés elvei mellett is kiállt. „Argumentációja nagyrészt a hivatalos csehszlovák kommunikáció elemeinek átvételére épült, miközben elsősorban az osztályszempontokat igyekezett az előtérbe tolni. Trianon ebben a megközelítésben választóvonal volt egy feudális, a munkások és a földművesek érdekeit sárba tipró, antidemokratikus világ és a csehszlovák demokrácia között. Ennek a koncepciónak a jegyében a magyar aktivizmushoz kapcsolódó kiadványok a történelmi Magyarországot a valóságosnál is sötétebb színekkel festették meg, míg a korabeli Csehszlovákiát kritikátlanul dicsőítették.” (124. old.)

Az aktivista sajtó nagyszámú és sokszínű volt, de a szerzők csak óvatosan fogalmazhattak a kormányzat tevékenységéről. A magyar nemzeti ünnepekről nem emlékeztek meg. 1929-ben Szlovákiában 333 sajtótermék létezett, ebből 65 magyar nyelvű és 47 olyan, amelynek egyik nyelve magyar volt. Az 1921 és 1933 között megjelenő *A Reggel* az aktivizmus legjelentősebb lapja volt. 1938-ban azonban, Csehszlovákia területi egységének megsérülésével bekövetkezett a magyar aktivizmus csődje. A demokráciát ekkor felváltotta az autoriter rendszer, a szlovákiai magyarság többsége a Horthy-rendszer fennhatósága alá került.

Simon Attila könyvében kísérletet tesz arra, hogy a bécsi döntés utáni aktivista életutakat is felvázolja, mégpedig három vezető politikus 1938 utáni sorsának bemutatásával. Ezzel kiindulópontot ad a további kutatások számára, valamint megrajzolja azokat az utakat, amelyeket az aktivisták feltehetően bejárhattak. Csomor István, Borovszky Géza példáján keresztül, akik a visszacsatolt területen maradtak, „a hivatalos Magyarországnak az aktivizmushoz való viszonya rajzolódik ki. Schulz Ignác azok között volt, akik

kövezték Edvard Beneš külföldre, így az ő története nem csupán az emigráció történetének egyik adaléka, hanem az aktivizmushoz fűződő csehszlovák viszonyról is van mondanivalója. És létezett egy harmas alternatíva is, azoké, akik az önálló Szlovákiában éltek át a világháborút. Ezt az utat választotta többek között Lelley Jenő – akinek háború alatti sorsáról nagyon keveset tudunk. Ebbe a csoportba sorolhatók be azok a direkt nem politizáló, de az aktivizmushoz kötődő értelmiségiek, akik közül Szalatnai Rezsőt érdemes megemlíteni.” (169. old.)

Az elfeledett aktivisták című könyv tehát tudományos igényességgel megírt, rendkívül olvasmányos mű, amelynek előnyére szolgál a források aprólékos rendszerezése, a kiegészítő személynévmutató, valamint a szlovák és német nyelvű összefoglaló. A kérdésre, hogy valóban eladták-e magukat az aktivisták a csehszlovák kormánynak, ahogyan a *Magyar Újság* 1938. március 8-i száma írja, vagy mégsem, kimerítő választ kapunk belőle, ha elolvassuk.

ONDREJČÁK ESZTER

Békés Enikő: Asztrológia, orvoslás és fiziognómia Galeotto Marzio műveiben

Balassi Kiadó, Bp., 2014., 209 old., 2800 Ft (Humanizmus és reformáció)

Vegyünk egy darab mágnest, egy fokhagymát és egy pohár bort, majd próbáljuk megállapítani, mi a kapcsolat e három tárgy közt. Nekünk úgy tűnik, szinte semmi: a mágnes a gyerekszobába, a fokhagyma a konyhába, a bor pedig a konyhába és a nappaliba egyaránt való. A további kapcsolatok látszólagos hiányának oka mechanisztikus világlképünk és osztályozási rendszerünk. Más korokban ugyanis jóval nyilvánvalóbbnak látszott a kap-

csolat. Békés Enikő könyvének főszereplője, Galeotto Marzio azt írja a *De doctrina promiscuá*ban, hogy a mágnes, ha fokhagymával megdörzsöljük, elveszíti a mágnességét, de visszanyeri, ha lemossuk borral. A mágnes és a fokhagyma kiválóan példázza azt az arisztotelészi filozófiából következő folyamatot, amelyben a szubsztancia megmarad, miközben a tulajdonság változik. Ilyen az is, hogy a víz, ha forr, főzésre alkalmas, de ha hideg, akkor nem. A föld, ha megművelik, termékeny, a nap erejét magába tudja fogadni, de ha nem művelik meg, akkor nem az. Ha az aranylemezbe oroszlan képe van vésvé, akkor magába fogadja a nap erejét, ha nincs rajta ábra, akkor nincs meg ez a különös ereje.

A fokhagymás-mágneses példa nem Galeotto találmánya, közismert volt, sokan hivatkoztak rá (vö. Daryn Lehoux: *Tropes, Facts, and Empiricism. Perspectives on Science*, 11 [2003], 326–344. old.). Plutarkhosztól Ptolemaioszon át a XVI. századig szerzők egész sora említi, Rabelais számára magától értetődő összefüggés, sőt még a XVII. században is akad szerző, aki mint evidens ismeretre hivatkozik rá. Szemléletmást senki sem gondolta, hogy ez a nézet igazolásra szorulna. Éppen ellenkezőleg, elfogadott „tényként” kezelték; a dolgok közt fennálló taszító erőnek és összeférhetetlenségnek, az antipátia elméletének „bizonyítékeként”. Egy megfelelő világnézet (jelen esetben az antipátia és szimpátia elmélete), valamint egy kellően erős szöveghagyomány hatékonyabban kölcsönözött e meggyőződésnek epizstemológiai rangot, mint a gyakorlati ellenőrzések.

De miért nem próbálták ki? – kérdezhetjük. A különös az, hogy mintha kipróbálták volna. Plutarkhosz határozottan a tapasztalatra hivatkozik evvel az összefüggéssel kapcsolatban, de modernebb szerzők, így Alessandro Vicentini 1634-ben vagy két évvel később Bernardo Cesi szintén a napi tapasztalatra, *experientiára* utal, amikor azt állítják, hogy a gyakorlatban is kipróbálták a mágnes-fokhagyma antipátiát, és a mágnes-fokhagyma összeférhetetlenség működött.

Ugyanaz a gyakorlati megközelítés, amelyről ma úgy véljük, nyilvánvaló-

an cáfolja az elméletet, egykor annak valós bizonyítéka volt. Ez a bizonyíték pedig csupán a modern időkben vesztette el korábbi státusát, amikor a világ általánosan elfogadott ontológiája megváltozott, és már nem gondoljuk azt, hogy a mágnesnek, illetve a fokhagymának antipátiája vagy szimpátiája van, hanem az előbbiről azt mondjuk, hogy mágneses ereje van, míg az utóbbiról azt, hogy a mágnesességet illetően teljes mértékben közömbös. Bizonyos dolgok akkor bizonyultak nem létezőnek, elméletek pedig hamisnak, amikor megváltozott a státusuk a világgépi osztályozásban. Erre éppen Giambattista della Porta *Magia naturalis* könyvéig kellett várni, amely 1589-ben ugyanarra az *experientiára* hivatkozva veti el a mágnes-fokhagyma összefüggést, mint számos korábbi és kortárs mű, amely komolyan vette. Különös módon épp az a szerző és éppen abban a könyvben vonja kétségbe a hagyományos meggyőződést, akit máskülönben a korrespondenciális és okkult világgép képviselőjének szoktunk tartani.

Della Portát követően William Gilbert (a *De magnetibus*), majd később más szerzők is határozottan szétválasztják a mágneset és a fokhagymát a dolgok osztályozási rendszerében, és egyre nagyobb gúnnyal említik a korábbi elképzelést. Azóta olyannyira magától értetődő lett, hogy a fokhagyma nem hat a mágnesességre, hogy ugyanolyan erősen meg vagyunk győződve arról, hogy ezt a nem-hatást ki sem kell próbálni, mint amennyire a régiek voltak arról, hogy ezt a hatást ki sem kell próbálni, mert egyértelmű.

Galeotto műve, mint Békés Enikő könyve részletesen dokumentálja, éppen ebbe a korábbi világosztályozásba illeszkedik. A *De doctrina promiscua* ennek a világgépnek a meglehetősen koherens dokumentálása. Bár a modern olvasó zavaros, rendszeretlen, összedobált példasorozatnak vélné, és gondolatmenetét többen csapongónak minősítették, valójában igen következetesen veszi szemügyre a Galeottót igazán érdeklő témát: az asztrológiai orvostudományt. Azt a tudományt, amely ugyanabban a világgépben nyer értelmet, amelyben a mágnes-fokhagyma példa is.

Galeotto szemében az asztrológia nem annyira a jövendőmondás módszere, mint inkább a világ működésének megértését segítő tudomány, amely az orvoslás, a talizmánmágia, a fiziognómia és a csillagászat szoros összefüggésére épül. Sőt véresen komoly filozófiai és teológiai következményei is vannak, különösen ami a szabad akaratot és a lélek természetét illeti. Galeotto éppen az ezzel kapcsolatban egy korábbi művében, a *De incognitis vulgoban* írtak miatt meg is ütötte a bokáját – máig nem tudjuk, hogy Lorenzo de' Medici, Hunyadi Mátyás vagy más közbenjárása volt-e szükséges ahhoz, hogy rövid raboskodás után végül kiszabaduljon a börtönből. Bebörtönzése összefüggött az asztrológia meglehetősen ambivalens középkori megítélésével. Amíg Pierre d'Ailly (1350–1420), a Párizsi Egyetem valamikori kancellárja megtehetette, hogy a világnak, sőt Krisztusnak horoszkópot rajzol, mert magyarázata megmaradt azon a szinten, hogy a csillagoknak csak a testre gyakorolt oksági hatásáról értekezett, Galeotto elkövette azt a hibát, hogy a lelket is befolyásolhatónak tekintette, és a szabad akaratot túlságosan korlátozta. Márpedig a lélek kiszolgáltatottságának tézise nem férhetett bele az asztrológiával egyébként sokszor igen toleráns egyházi álláspontba, még abba a neoplatonikus-hermetikus elképzelésbe sem, amely más témákban áthatja Galeotto írásait.

Ma persze különös, hogyan függhetett össze az orvostudomány és az asztrológia olyan szorosan, mint Galeottónál olvashatjuk. A magyarázat abban a galénoszi tanokat is integráló, korrespondenciák által behálózott, szimpátiák és antipátiák tagolta világban keresendő, amelynek összefüggéseit, belső kapcsolatait Békés Enikő monográfiája részletesen dokumentálja. Ebben a világgépben érthető, hogy Bolognában és Montpellier-ben minden orvosnövendék elsajátította az asztrológiai orvostudomány alapjait, és hogy maga Galeotto is úgy nyilatkozott, azt, aki nem ért az asztrológiai hatásokhoz, nem illeti meg az orvos, csupán a gyógyszerész elnevezés.

A két terület összefüggésének legfontosabb terepe a talizmánok tudománya, más néven, a

talizmánmágia. Galeotto *De doctrina promiscua*ja ebben igen közel áll a társfilozófus, talán némileg példakép Marsilio Ficino *De vita coelitus comparandá*hoz. A Budán sokat időző Galeotto Lorenzo de' Medicinek ajánlja könyvét, míg a Firenzében élő Ficino Mátyásnak dedikálja hármaskönyve utolsó kötetét (sőt az újabb kutatások szerint az egész művet). A két mű szövegszerű kapcsolatait e különös, egymás mecénásának szóló keresztbeajánlás is erősíti. A tartalomban még szorosabb az összefüggés. Békés Enikő összeveti Galeotto és Ficino passzusait arról, hogy a meghatározott fémből, meghatározott ábrákkal, meghatározott időszakban készült talizmánok a démonok részvétele nélkül kanalizálhatják a test és a lélek jobb boldogulására fordíthatják az asztrológiai hatásmechanizmusokat. Hogy mennyire a testét és mennyire a lélekét, abban már elválnak a két filozófus útjai: a determinista Galeotto veszélyesebb vizekre evez, mint a lélek függetlenedési képességében hívó neoplatonikus-hermetista Ficino. Nem volt világos, hogy mind ebben mennyi a keresztény szempontból elfogadható tanítás. Ficino is hezitált, milyen típusú és mértékű okozást vehet át a saját elméletébe a középkori nagy talizmánkézikönyvből, a *Picatrix*ből anélkül, hogy a démoni mágia gyanújába essék. A szerzőknek itt nagyon komplex eszközökkel kell lavírozniuk úgy, hogy okfejtésük filozófiai szempontból is következetes, okságilag is követhető és teológiailag is eltűrhető legyen. Nem véletlen, hogy az oroszlan képének lenyomatát viselő talizmánok működési módja Aquinói Tamástól Pietro d'Abanón keresztül Jean Gersonig számos szerzőt és teológust megnyilatkozásra készítet, miközben – a kidolgozott teológiai érveket figyelmen kívül hagyva – az itáliai uralkodók egyre-másra oroszlanos amulettet rendelnek udvari asztrológusaiktól.

Galeotto életműve meglehetősen elhanyagolt a magyar tudománytörténet szakmában, és kevéssé kutatott a nemzetköziben is (Gabriella Miggiano idézett cikksorozatát leszámítva szinte egyáltalán nem vizsgálták). Ezért az elhanyagoltságért minket részben kárpótol a hazai irodalomtörténet-írás,

amely azonban érthető módon inkább Galeotto más – filozófiai vagy irodalomtörténeti szempontból érdekesebb – műveit állítja a középpontba. A *De doctrina promiscua* azonban csak egy tágon értelmezett, befogadó irodalomtörténeti megközelítésben válhat releváns kutatási témává, amelyben az esztétikai megfontolások mellett az orvosi, gyógyszerészeti, szexualitás-történeti, asztrológiai és csillagászati témák is terítékre kerülnek – és pontosan ez a megközelítés jellemzi Békés Enikő kutatói gyakorlatát.

Könyvének egyik legfőbb erénye a problémacentrikus tárgyalás. Nem a Galeotto-mű egyszerű ismertetése és kontextualizálása, hanem a különféle problémák kibogozását célzó nyomozás bemutatása. Például azé a kérdésé, hogy mennyiben igazolják a források azt a magyar szakirodalomban régóta és reflektálatlanul keringő vélelmet, hogy a kopernikuszi Nap-központi gondolat a Kárpát-medencében fejlődött ki, mielőtt a lengyel kanonok magáévá tette. E magyarizációs modellben (Johannes Regiomontanus és Georgius Peurbach egyes szövegrészei mellett) nem kis szerepet kapott a Nap valóban szimbolikus és kitüntetett szerepe Galeotto írásában. Galeotto középkori forrásait (elsősorban Pietro d’Abanót) megvizsgálva Békés Enikő meggyőző arról, hogy ez a vélekedés csak jelentős finomítás után állja meg a helyét, amennyiben Galeotto forrásainak vizsgálata „során kirajzolódnak előtűnik a geocentrikus rendszer kritikájának hosszú előtörténete” (108. old.). Az azonban túlzás, hogy neki magának nagy szerepe lett volna a kopernikuszi gondolat kibontakozásában.

Békés Enikő részletesen elemzi azt a fontos kérdést is, mennyire nem illik Galeotto a platonizmus és arisztotelianizmus korábban túlhangsúlyozott dichotómiájába. Bár – mások mellett – Alexandre Koyré már hetven évvel ezelőtt részletesen érvelt az Arisztotelész dominálta középkor és a (neo)platonista reneszánsz szembeállítását ellen, az mégis sok helyütt továbbra is makacsul tartja magát, úgyhogy még mindig érdemes a finomabb megkülönböztetés szükségesége mellett érvelni. Maga Galeotto erős arisztotelészi örökséget hordoz,

miközben szoros kapcsolatot kíván ápolni a neoplatonizmusáról híres firenzei udvarral – s ha ez nem sikerül, hát nem az arisztotelianizmusa miatt.

A könyv foglalkozik a Medici fejedelemnek szóló dedikáció látszólagos eredménytelenségével, azzal, hogyan maradtak ki a szexualitásfejezet homoszexualitással kapcsolatos részei az *editio princeps*ből, valamint az ókori auktoroknak és középkori természetfilozófusoknak a *De doctrinában* jutó hangsúlyos szerepével.

A magyarországi szakirodalom összességében abból indult ki, hogy Galeottót mulatságos embernek, sőt egyfajta udvari bohócnak mutassa be, aki a *De doctrina promiscuában* egy meglehetősen összevissza munkát, a *De dictis*ben pedig meglehetősen szerzivilis (Ábel Jenő szerint aljasan hízelgő) művet hagyott az utókorra. Békés Enikő alaposan átírja ezt az interpretációt. Galeotto tudatos és jóval következetesebb szerzőnek bizonyul. Mátyás király kiváló, bölcs és tréfás mondásairól szóló könyve pedig fiziognómiai tartalmával jól illeszkedik többi művének kontextusába, és általában sokkal érdekesebb forrása a magyar késő középkornak, mint amilyen egy pusztá behízeltetés volna. Számomra igazából egyetlen meglepő következtetése volt a király viselkedését közvetlen közelből látó szerzőnek – bár ezt lehet, hogy sem Galeotto, sem Békés Enikő nem hagyná jóvá –, hogy nagy királyunknak nem volt sok igazán kiváló és tréfás mondása, a humora pedig borzasztóan fásztó lehetett. Ez azonban a humorérzék történetének területére tartozik, ami a történettudomány egyre elismertebb és hasznosabb kutatási területe.

Horkay Hörcher Ferenc: Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában, 1650–1800

AZ ÍZLÉSESZTÉTIKA PARADIGMÁJA

Gondolat, Bp., 2013. 316 old., 2900 Ft

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem munkatársai három esztétikatörténeti tárgyú kötetet publikáltak a közelmúltban (Cseke Ákos: *A középkor és az esztétika*. Akadémiai, Bp., 2011.; Horkay Hörcher Ferenc szerkesztésében pedig két tanulmánykötet, a *Fejezetek a kora modern esztétikai gondolkodás történetéből, 1450–1650*. L’Harmattan, Bp., 2013. [erről lásd Szécsényi Endre kritikáját a *BUKSZ* 2014. tavaszi számában] és az alább tárgyalandó *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában*). Együttesük fontos esemény a diszciplína hazai történetében: lehetőséget ad bizonyos alapvető kérdések feltételére, magyar nyelvű megvitatására. Az alábbiakban főképp arról beszélek, hogy Horkay Hörcher Ferenc esztétikatörténetének szerkezete miképpen nehezíti meg a kötetben fölvetett jelentős kérdések igazán éles megvilágítását.

A kötet a munka főbb célkitűzéseiről és bizonyos elméleti, módszertani előfeltevésekről szóló bevezetés után (amelyről külön lesz szó) az udvari kultúrának, elsősorban XIV. Lajos Versailles-ának leírásával kezdődik abból a megfontolásból, hogy a felvilágosodásnak még a „legradikálisabb változata” is „az udvari kultúra alapjaira épül” (27. old.). Ezzel magyarázható a szerző azon döntése is, hogy elsősorban a klubok és szalonok elegáns világához kötődő társasági élet kultúráját vizsgálja. Az udvari viselkedéskultúra főbb elemeit elsősorban Baldassare Castiglione *Az udvari ember* című 1528-as (vagy-

is a kijelölt korszakot jócskán megelőző) könyve alapján rekonstruálja, ami arra utal, hogy nem szigorúan történeti vizsgálódásról van itt szó, hanem bizonyos lényeginek tekintett tulajdonságok elemzéséről. Közéjük tartoznak a fesztelennek ható, de igen kifinomult viselkedés különféle kategóriái, s mögöttük az ítéloképességet befolyásoló, az antikvitás *phronésisz*, *prudentia* fogalmára visszavezethető „okosság”. E kulturális ideálban elválaszthatatlanul kapcsolódik össze a viselkedés szépsége és jósága, modellt kínálva a kötet fő tézisének, amely szerint a felvilágosodás kori esztétika szoros kapcsolatban áll az etikával, s egyáltalán a mindennapi életünk szokásaival és döntéseivel.

Horkay Hörcher részletesen elemzi Versailles-t mint „összművészeti alkotást” (37. old.). Az abszolút uralkodó már-már szakrális tisztelete az udvari művészet minden aspektusára hatással van, mind a klasszikus művészeti ágak, mind az udvaroncok tökéletesen megkomponált életművészetét tekintve. Udvari eredetű a beszélgetés művészete is, amely a XVIII. századi (elsősorban brit) csiszoltság-diskurzusnak s az abban megjelenő ízlésfogalomnak a közege.

Az ész és a szív esztétikája címet viselő rész „a Descartes és Pascal nevével fémjelezhető bölcséleti stílusok” szembenállására épített tipológia keretében tárgyalja a francia „korai felvilágosodás” (67. old.) esztétika-történeti szempontból legfontosabbnak tűnő gondolatait. Sem Descartes, sem Pascal nem volt esztéta, de óriási korabeli hatásukkal minden kultúrtörténeti narratívának számot kell vetnie. Descartes racionalizmusa mint az egyre fontosabb természet-tudományok ihletője a tudományos társaságok közvetítésével a királyi hatalommal is összekapcsolódott, de ott rejlik a magukat univerzálisnak tudó klasszicista poétikai szabályrendszerek mögött is. Horkay Hörcher a szívről való beszédet elsősorban teológiai és ismeretelméleti összefüggésben tárgyalja, ám a szenvedélyek természetével kapcsolatos XVII. századi irodalmon keresztül (itt azonban Descartes megint legalább olyan fontos, mint Pascal) mégis a művészetekhez, elsősorban a festészethez

kapcsolja. Ezután a „pascali szív-metafora” és a „szenvedélyek tana” kapcsolatának „további fejleményeként” (112. old.) értelmezett tudomisé-n-micsoda diskurzusa kerül elő, hangsúlyozva annak elbizonytalanító, termékeny köztes helyzetét filozófia és költészet, esztétikai és vallásos tapasztalat között.

Az első rész utolsó nagy fejezete a régiek és a modernnek vitáját francia és (rövidebben) brit kontextusban tárgyalja. Horkay Hörcher szerint a haladás hívei lenéztek minden korábbi kulturális eredményt, nem tisztelték a tradíciókat, a régiek viszont éppen „ez ellen a történelmi farkasvakság ellen lázadtak fel” (122. old.). A vita eredménye „a modern gondolat győzelme, vagyis a felvilágosodás programjának diadala” (120. old.) volt, valamint az a belátás, hogy a művészetek szabályai csak *a posteriori* állapíthatók meg. Általában az a tendencia, hogy a művészetekről való beszéd egyre inkább elválnék a ráció univerzálisnak tekintett igazságaitól, a kritika egyre világosabban az ítéloerőre hagyatkozik: „az esztétika ezen a ponton válik metafizikai tudományból gyakorlati természetű döntési képességgé.” (129. old.) Ezzel összefüggésben az ízlés és a képzelőerő fokozatosan elveszíti a „tudományosan igazolható megismerésben” játszott szerepét, s megindulnak azon az úton, hogy a romantikában „pusztán irracionális elemmé” (uo.) váljanak. E vita konkrét következménye a nemzeti irodalomszemlélet kibontakozása csakúgy, mint a regény műfajának előretörése az eposz rovására, illetve a felvilágosodás kori történetírás különböző nagy narratíváinak kirajzolódása.

A kötet második részének tárgya az ún. „érett felvilágosodás”, ezen belül először „a csiszoltság korai brit diskurzusairól” olvashatunk igen részletesen; a három alfejezet hősei Shaftesbury, Addison és Hutcheson. A szerző korábbi publikációinak jelentős része XVIII. századi brit szerzőkről szól, s jól érezhetően itt a legkidolgozottabbak az értelmezések. A csiszoltság szóban összefoglalt műveltségisménynek két összetevője tűnik a legfontosabbnak a könyv gondolatmenete szempontjából: 1. az egyént a közösséghez kapcsoló normá-

ról van szó, amelynek 2. nem különülnek el esztétikai, morális és politikai tartalmak. Ezzel együtt megszületik az elfogulatlan szemlélő alakja, a később Kant által éppen az érdeknélküliségével meghatározott (vagyis gyakorlati vonatkozásaitól megfosztott) esztétikai ítélet lehetősége. Ezt a fejezetet Hume ízlésfogalmának tárgyalása követi, amelyben a könyv összes központi gondolata találkozik. Hume „gyakorlati filozófiát” (171. old.) művel, amelyben az ízlés elmélete mint „a társas érzék tana” (175. old.) fogalmazódik meg. Az absztrakt értelem helyett az érzésre, a részvetre, a képzelőerőre és a gyakorlati bölcseségre épít, s az élet mindennapi döntéseit és a műalkotásokkal kapcsolatos értékítéleteket szorosan összekapcsolja. Az ízléstdiskurzus esetleges szubjektivitását a közös emberi természet elképzelése ellensúlyozza. Azt viszont nem értem, miért nevezi Horkay Hörcher ebben az összefüggésben „megnyugtató megoldásnak”, hogy Hume szerint valójában igen kevesen képesek megfelelően ítélni, „a többiek (relatív-partikuláris) véleménye tehát nem igazán számít” (182. old.).

Az Edmund Burke-ről szóló fejezet főleg azzal foglalkozik, mennyiben hozott újítást a fenséges fogalmának burke-i értelmezése. Bár „eredetileg a görög terminus retorikai szakkifejezés, az emelkedett stílus hamarosan átalakul az önmeghaladás ritka pillanatává” (191. old.). Ezt Horkay Hörcher az arisztotelészi becsvágy kategóriájával hozza kapcsolatba, és azt állítja, hogy ilyesfajta erkölcsi megfontolások jellemzik a fenséges egész irodalmát, mindaddig, amíg Burke egyszerű fiziológiai reakcióvá nem teszi a fenséges tapasztalatát, amelyről lehántja a teológiai (s korábban gyakran a fenyegető vallási rajongással társított) konnotációkat is. A szép fogalma is elveszti közvetlen társadalmi jelentőségét, és pusztán érzéki, gyakran erotikus hatássá válik.

A XVIII. századi francia nyelvű esztétikai irodalmat áttekintő fejezet az előzmények rövid vázolásán után Voltaire, Diderot és Rousseau műveit tárgyalja. Voltaire-nek az ízlés fogalmáról adott elemzéséből történeti szellemet (tehát relativizmusát) és elitizmusát emeli ki; noha az

erkölcsi szépség számára továbbra is univerzális. Ezenfelül Voltaire-nek a drámával kapcsolatos gondolatairól olvashatunk, például Shakespeare-hez fűződő ellentmondásos viszonyáról. Ízlés- és szépségfogalma alapján Diderot a „racionális és irracionális esztétikák elválásának keresztútjánál” (239. old.) álló szerzőnek minősül, aki az esztétikai tapasztalatra mind homályos, mind *clare et distincte* megismerésként képes gondolni. Végül a kultúrákritikus Rousseau következik, aki oksági összefüggést állapít meg a morális csiszoltság és az erkölcsök hanyatlása, a nyelv ésszerű megszelídítése és zeneiségének, érzelmi, költői telítettségének elstanyulása között, és a színház erkölcsi veszedelmességére figyelmeztet.

A német felvilágosodásról szóló utolsó fejezet Leibniz ismeretelméletére és Wolff pszichológiájára hivatkozással indul, röviden szól „Gottsched és a svájciak” klasszicista költészetelméleteiről, majd rátér a „neoklasszicizmus” két nagy teoretikusára: Winckelmannra és Lessingre. Winckelmann esetében (részben Radnóti Sándort követve) elsősorban tudatosan idealizált görögségképét s annak rekonstruálható esztétikai, etikai és rituális jelentőségét mutatja be. Lessing kapcsán először a művészeti ágak elválasztása kerül elő (ami Winckelmann-nál erkölcsi kérdés, Lessing *Laokoón*-jában viszont inkább az ábrázolás technikai kérdéseire tartozik), aztán drámaelméletének egyes elemei, különösen a francia modellektől függetlenített német nemzeti színház megteremtésének kísérlete. A kötet ezután a filozófiai esztétika „hivatalos” megszületésével – Baumgarten 1750-ben megjelent *Esztétikájával* – s a Kant esztétikájában megvalósult kiteljesedésével zárul. Horkay Hörcher szerint Kant véget vet a humanista ízléskurzusnak, még ha ragaszkodik is a humanista nevelési eszményhez, hiszen *Az ítélőerő kritikájában* „véglegessé válik az ízlésnek a morális ítéllettől való elszakadása”, a zseni fogalma értelmetlenné teszi az ízlésközösség eszméjét (295–297. old.).

A *Köszönetnyilvánításban* a szerző Cseke Ákos *A középkor és az esztétika* című könyve mellé állítja a magá-

ét, mivel közös elhatározásuk volt, mint mondja, „az ókor és a modernitás közötti időszak esztétikatörténetének” feldolgozása, „mert nem volt megfelelő írott anyag, amit diákjaink kezébe adhattunk volna” (9. old.). Bár maximálisan egyetértek a célkitűzéssel, attól tartok, hogy oktatási célra helyenként túl nehéz a könyv nyelvezte. Bár ne lenne igazam! Nem hiszem, hogy minden diák megért egy olyan mondatot, amely úgy kezdődik (!), hogy „a negatív teológiai hagyományhoz való kapcsolódás érthetővé teszi a regisztrált jelenség fogalmi kifejezhetetlenségét [...], s – az ágostoni gyökerű – művészileg formált, ihletett nyelvhasználatát...” (119. old.). Ezenfelül talán érdemes lett volna követni Cseke könyvének nem szerzők és kronológia szerint, hanem problémák köré felépülő szerkezetét, sőt annak önreflektivitása is példamutató lehetett volna a kora újkor feldolgozásában.

Megkerülhetetlen tény ugyanis, hogy még ebben a korszakban sem egyértelmű, minek a története az esztétikatörténet, létezik-e egyáltalán, s hogy pontosan mit is csinálunk, amikor esztétikainak mondunk olyan szövegeket, amelyek keletkezésekor ez a szó diszciplináris kategóriaként még nem létezett, vagy ha esetleg létezett is, szerzőik nem tudtak róla. Induljunk ki az esztétika szót kitaláló Baumgarten definíciójából, amely az „érzéki megismerés tudományaként” (288. old.) írja le az új diszciplinát, s innen lépeggessünk vissza a felvilágosodás korának (mely állítólag az ész százada) az ész „alatti” megismerő képességek feltérképezésére tett erőfeszítéseire? Vagy a később esztétikaiként azonosított „értékek” (szép, fenséges, festői stb.) történetét kövessük nyomon változatos teológiai, etikai, retorikai, poétikai stb. összefüggéseikben? Vagy koncentráljunk inkább a művészettel kapcsolatos reflexióra, a különféle művészeti ágakkal kapcsolatos – és általában nem filozófiai igényekkel fellelő – értekezésekre?

Horkay Hörcher az ízlésfogalom történetét állítja a középpontba, amely mindhárom fenti lehetőségéből sokat hasznosíthat. A *Bevezetés* legelején a szerző azt vallja, hogy „egyetlen téma

érdeklő: az ízlés kérdése körül forgó beszédmód” (11. old.), ezt azonban – talán éppen a vállalt pedagógiai cél miatt – nem érvényesíti következetesen. Ám e szempontból sem látni rá egyformán jól a könyvben megjelenő minden kérdésre: a Hume-fejezetben például kiválóan megválasztott szempont, Pascalnál viszont kevésbé segíti a megértést. A *Bevezetés* végén a szerző (megnyerő módon) bevallja, hogy leginkább azok a gondolkodók érdeklők, akik „a felvilágosodás projektjének megalapozott kritikusi: a kései Burke, Samuel Johnson, vagy az ifjú és az érett Tocqueville” (17. old.). Kritikai megjegyzéseim mind abból fakadnak, hogy nem vagyok meggyőződve a két célkitűzés összeegyeztethetőségéről. Nem tudom, hogyan lehet egyszerre írni tankönyvként használható, átfogó esztétikatörténetet és egy speciális tanulmányt az ízlésirodalom és a születőben lévő konzervatív politikai gondolkodás viszonyáról. Különös bizonytalanságot eredményez a könyv olvasása során, hogy nem tudni, mikor kíván a szerző önálló értelmezéssel és mikor didaktikus összefoglalással előállni. Hiszen a felvilágosodás három említett kritikus közül Burke-nek csak a szépről és a fenségesről írott fiatalkori művéről esik szó, Johnson két rövid említésen túl nem kerül elő a könyvben, Tocqueville pedig még a névmutatóban sem szerepel. „[A]zzal a kérdéssel fordulok a XVIII. századhoz, hogy milyen érveket nyújt egy később konzervatívnak titulált politikai és egy az ízlésesztétikán alapuló érzéki esztétikai szemlélet számára” (uo.), írja Horkay Hörcher. Ennek alapján azt vártam, hogy legalább az utószóban kifejti, milyen válaszokat olvashatunk ki a tárgyalt anyagból az eredeti kérdésre (s esetleg, hogy mi köze a XVII. század második felének mindehhez), de erre nem került sort.

Vegyünk két példát! Két, magyarul is hozzáférhető – bár egészen más jellegű – esztétikatörténeti művet erről a korszakról. Alfred Baeumler könyvének (*Az irracionális problémája a XVIII. századi esztétikában és logikában* Az ítélőerő kritikájáig. Enciklopédia, Bp., 2002.) – amelyet Horkay Hörcher több pontján is meggyőző módon kritizál – megvan az a nyilván-

való érdeme, hogy világos filozófiai cél vezérlő, és egy pillanatra sem tér el tárgyától, amelyet egyébként ő is az ízlés tanának vizsgálatként határoz meg. Meg sem próbál kitérni az esztétika-történet összes lehetséges összefüggésére, viszont nagyon alaposan elemzi az ízlésítéletek általa irracionálisnak nevezett természetéből adódó, elsősorban logikai, ismeretelméleti problémákat. Horkay Hörcher Baeumler britellenes elfogultságát korrigálva egy tágas „humanista” összefüggésrendszerben tárgyalja az esztétika történetét, de a szempontok szaporodásával csökken a kérdésfelvetés világossága.

Modern esztétikatörténeti tankönyvként eddig magyarul lényegében kizárólag Zoltai Dénes *Az esztétika rövid története* című munkája állt rendelkezésre, amelynek 4. átdolgozott kiadása 1997-ben jelent meg (Helikon, Bp.). Zoltai joggal bírálható azért, hogy egy adottnak tekintett történetfilozófiai sémához köti a kategóriáit (a XVIII. század új művészetét például „polgári realizmusnak” hívja), ám azzal, hogy módszeresen elkülöníti a felvilágosult művészetfelfogás elvi problémáit a szigorúan vett filozófiai esztétika kérdéseitől, jól követhető, megjegyezhető didaktikus szerkezetet hoz létre. Horkay Hörchernek mindkét magyarul hozzáférhető releváns kötethez van hozzátennivalója, műve mégis elakad félúton egy specializált szakmunka és egy tankönyv között.

A könyv fókuszának bizonytalanságára utal, hogy tárgyát Horkay Hörcher ízlésesztétikának nevezi. Ezzel még nem oldja meg azt a gondot, hogy ezen összetett szó két tagja között gyakran konfliktusos a viszony. Jól látszik ez a talán leggyakrabban idézett XX. századi teoretikusnál, Hans-Georg Gadamer-nél. Az *Igazság és módszer*ben az ízlés éppen azon humanistának nevezett kulcsfogalmak között szerepel, amelyek szembeállíthatók a modern esztétikai tudatnak azzal a (Gadamer által károsnak ítélt) jellegzetességével, hogy „az esztétika-it megkülönbözteti minden esztétikán kívülitől” (*Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Második, javított kiadás, Osiris, Bp., 2003. 117. old.). Az ízléstudomány nem ismer ilyen különbségtételt. Természe-

sen semmi sem kényszerít senkit arra, hogy éppen Gadamer fogalomhasználatát kövesse, de minthogy az *Igazság és módszer* végig meghatározó viszonyítási pont Horkay Hörcher szövegében, fontos lett volna kifejteni az alcímben is használt fogalom implikációit. E kérdés tisztázását is nyilvánvalóan megnehezítette, hogy a könyv nem problémakörök, hanem korszakok és szerzők szerint épül fel.

Többször tárgyalták úgy is ezt a kora újkori művészetelméletet, mint a Kant rendszerfilozófiájában kidolgozott, Gadamer által kritizált autonóm esztétika előtörténetét. Vagyis a szó szoros értelmében esztétikainak nem nevezhető szövegekből kigyűjtögettek azokat az elemeket, amelyek már valamilyen értelemben „megelőlegezik” a kanti esztétikát. Jó, hogy ez a kötet szakít ezzel a hagyomány-nal, s éppen azt mutatja meg, hogy az esztétikai és a gyakorlati (etikai, politikai, akár etikettbeli stb.) vonatkozások milyen szorosan kapcsolódnak össze a korszak beszédmódjában. Időről időre azonban egy ettől eltérő narratíva elemeivel is találkozunk: Horkay Hörcher rendszeresen felidézi az „elfogulatlan szemlélő” alakját, például Addison, Shaftesbury és Hutcheson kapcsán. Ezt a vonalat meghosszabbítja egészen Kantig, és Adam Smith *Az erkölcsi érzelmek elmélete* című művére utalva társadalomelméleti tartalommal is kibővíti, sőt – számomra váratlanul – még Diderot ideális színészének hidegfejűségét is idesorolja. Az elfogulatlan szemlélőket természetesen az érdek nélküli szemlélet képessége köti össze. Az igazán izgalmas kérdés a két elbeszélés közti viszonyt firtatja. Mi köze egymáshoz a közösséget létrehozó, gyakorlati, elfogult ízlésnek és az érdek nélküli, a társadalomtól némi távolságot tartó, a *flâneur* alakjával asszociálódó elfogulatlan szemléletnek, amely előtt már-már esztétikai tárgyként jelenik meg a világ? Korábban éppen az érdek nélküli szemlélő fogalmából próbálták kibontani a kanti esztétika előtörténetét, s e kérdés körül bontakozott ki Jerome Stolnitz és George Dickie híres vitája az érdeknélküliség fogalmáról a XVIII. században, amely még Dickie sokat idézett (Horkay Hörcher által nem említett) ízlés-monográ-

fiájára is hatással volt. (Lásd pl. Stolnitz: *On the Origins of 'Aesthetic Disinterestedness'*. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 20 [1961], 131–144. old.; uő: *'The Aesthetic Attitude' in the Rise of Modern Aesthetics*. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 36 [1978], 409–22. old.; George Dickie: *Stolnitz's Attitude: Taste and Perception*. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 43 [1984], 195–203. old.; uő: *The Century of Taste: The Philosophical Odyssey of Taste in the Eighteenth Century*. Oxford UP, Oxford – New York, 1996.; Miles Rind: *Disinterestedness in Eighteenth-Century British Aesthetics*. *Journal of the History of Philosophy*, 40 [2002], 67–87. old.) A könyv mindkét álláspontot megidézi, de sehol nem ütközteti őket. Pedig nagyszerű lett volna láthatóvá tenni, mennyire lezáratlan viták tárgya, hogy miről is szól az esztétikatörténet.

Jó lett volna, ha Horkay Hörcher minél többször mutatja be, hogy konkrét esetekben esztétikatörténészként miképpen dönt az értelmezési alternatívák között. A csiszoltság diskurzusa köztudottan összefügg az ízlésirodalommal. Az összefüggés bemutatásában elméleti és történelmi háttérként a szerző elsősorban Jürgen Habermas *A társadalmi nyilvánosság szerkezetének átalakulása* című könyvére, illetve annak angolszász recepciójára (különösen Lawrence E. Klein munkáira) támaszkodik. Ebben a kontextusban a csiszoltság alapvetően pozitív megítélés alá eső kategória: a korábbiaknál szabadabb modern társadalmi nyilvánosságban már nem csupán születési előjogok, hanem egy elméletileg bárki számára hozzáférhető viselkedési kód alapján lehet részt venni. Ez az értelmezés azonban sokakat nem győzött meg, akik azt hangsúlyozták, hogy a csiszoltság diskurzusát folytató klubok, teázók, folyóiratok stb. valójában igen exkluzívan működtek, és számos fegyelmező, szabályozó elemet tartalmaztak. (E vita bemutatásához jól használható szakirodalom lett volna pl. Brian Cowan: *Mr. Spectator and the Coffeehouse Public Sphere*. *Eighteenth-Century Studies*, 37 [2004], 3. szám, 345–366. old.; Lawrence E. Klein: *Coffeehouse Civility, 1660–1714: An Aspect of Post-Courtly*

Culture in England. *Huntington Library Quarterly*, 59 [1996], 1. szám, 30–52. old.; Paul Langford: The Uses of Eighteenth-Century Politeness. *Transactions of the Royal Historical Society*, 12 [2002], 311–331. old.; Markku Peltonen: Politeness and Whiggism, 1688–1732. *The Historical Journal*, 48 [2005], 2. szám, 391–414. old.; R. H. Sweet: Topographies of Politeness. *Transactions of the Royal Historical Society*, 12 [2002], 355–374. old.)

Ugyanilyen nyitott kérdés a régi-ek és modernek vitájának megítélése is. Horkay Hörcher az „antikvitástól elforduló modernista pozícióról” beszél (137. old.), szerinte a vitából az rajzolódik ki, hogy „a modernitás [...] a többi korszakkal, tulajdonképpen magával a történelemmel való szembenállása révén definiálja magát” (138. old.). Más értelmezők azonban arra hívják fel a figyelmet, hogy a vita szinte minden konkrét pontján a modernnek rendelkeztek több történelmi ismerettel, a kor legjobb filológusai, kronológiai, textológiai szakemberei túlnyomó részben az ő táborukba tartoztak. Vagyis nem arról volt szó, hogy az újakat ne érdekelték volna a régi idők, hanem arról, hogy a régiséghez való türelmes, elmélyült odafordulás során a múlt lassanként valóban elmúlt, idegen időként jelent meg a számukra: történelemként. A régiek ellenben olyasfajta folytonosságot feltételeztek a régmúlt és a jelen között, amely éppen a történelmi távolság ignorálásán alapult: sok XVIII. századi államférfi még közvetlenül magára vonatkoztathatónak érezte mondjuk Cicero bölcsességét. Ehhez néha a tények ignorálására volt szükség. A Horkay Hörcher idézte Sir William Temple úgy szól hozzá egy ógörög szöveg datálásának kérdéséhez, hogy e nyelvet bevalótan csak gyermekkorában tanulta, s mire idős férfiként belekeveredett a vitába, amúgy sem túl mély ismeretei már elkoptak. (Erről lásd a legtöbbit idézett, Horkay Hörcher által nem használt, pedig a témában megkerülhetetlen monográfiát: Joseph M. Levine: *The Battle of the Books. History and Literature in the Augustan Age*. Cornell UP, Ithaca–London, 1991). Mindenesetre ha a modern szubjek-

tum s a modernitás társadalmának önképe számos tekintetben az esztétikatörténet körébe tartozó vitákban született meg, akkor különösen izgalmas lenne ezeket a vitákat vitákként mutatni be, nem pedig egy lekerekített történet részeként.

A könyv érvelése számos helyen valóban önmeghatározásunk sarokpontjait érinti. Jó példa erre a több ponton előkerülő genderterminológia. „Az erény antik és keresztény diskurzushoz képest a kora modernitás csiszolt kultúrája sok feminin vonással egészítette ki az európai erénytant” – olvashatjuk például –, „[e]gy ilyen izlésiránnyal élesen szembe fordulva, Burke alternatívája a fenséges maskulin fölénye, mely esztétikai reakcióként explicit módon próbál a szép női(es) erénye fölé kerekedni” (207. old.). Nem kellett volna világossá tenni, hogy mit tekintenek „férfiasnak” és mit „nőiesnek” egy adott korban, s azt is, hogy a kötetben elemzett diskurzusoknak milyen jelentős szerepük volt abban, hogy e kategóriák éppen a hatalmi viszonyokat legitimáló tartalommal töltődtek föl?

Nagy jelentősége van annak, hogy magyar nyelven hozzáférhető egy nagy ívű áttekintés, amely kapcsán ilyesfajta kérdéseket végre itthon is meg lehet vitatni. Hogy például milyen szerepe van az esztétikai érzékenységnek abban, ahogy a társas érintkezésben részt veszünk, ahogy történelmileg pozicionált lényekként látjuk magunkat, vagy ahogy a nemi identitásunk formálódik. Azt viszont sajnálatosnak tartom, hogy a könyv szerkezeténél fogva nem enged teret többféle értelmezési lehetőség bemutatásának, az alapvető csomópontok kiemelésének, kritikus vizsgálatának, különösképpen a politikum és az izlés kapcsolata megígért részletes elemzésének. Bár az érvelés túlnyomó része lényegesen szofisztikáltabb, újra meg újra előkerülnek annak a nagy kultúrtörténeti narratívának az elemei, amely az egyes irányzatokat objektív létezőkként fogja fel (Diderot nyit „a szentimentalizmus korabeli áramlata felé” [234. old.], a horror esztétikája „a szenvedélyelméletek és a romantika irracionális kultusza között képez hidat” [154. old.] stb.). Szinte minden szöveg és ismertetett gondolat

valamilyen általános folyamatot képvisel („amit Hume [...] korát reprezentálva gondolt” [172. old.]). Viták ismertetésével pedig oly ritkán találkozunk, hogy Horkay Hörcher kifejtett egyet nem értése a korszak két, a közelmúltban elhunyt kiemelkedő magyar specialistájával (Fodor Gézával Rousseau és a színház erkölcsi funkciója és Kisbali Lászlóval Diderot szépségfogalmának időszerűtlensége kapcsán) hirtelen egészen kirívónak hat.

Mellesleg a Fodor Gézával való vitát egyáltalán nem látom olyan élesnek. Fodor ugyanis nem azt állította, hogy Rousseau a színházat „felszabadítja az erkölcsi megfontolás alól” (257. old.), hanem csak azt, hogy Rousseau szerint önző érdekeink erősebb hatással vannak ránk bármilyen erkölcsi késztetésnél, amelyet egy előadás kiválthat, s így nem lehet a színházat az erkölcsök tanítójának tekinteni (Fodor Géza: Termékeny rosszhiszeműség: Rousseau színházkritikája. *Holmi*, 2004. 3. szám, 285–300. old.). A Kisbalival folytatott vita kifejtése is izgalmasabb lett volna, ha Horkay Hörcher az időszerűtlenséget nem visszalépésként (241. old.) értelmezi, hanem – Kisbali nyilvánvaló szándékát követve – elgondolkodtató, pozitív érdemnek, amely az egyéni kreativitás egészen sajátos magyarázatát teszi lehetővé (Kisbali László: Diderot időszerűtlensége: a szépről. In: uő: *Sapere aude!* Szerk. Szécsényi Endre. L'Harmattan, Bp., 2009. 81–88. old.).

Összefoglalva: jobb lett volna, ha Horkay Hörcher Ferenc nem igazodik az „egyetemi jegyzetekre” érvényes elváráshoz, hogy „mindenről mondjon valamit” a könyvében „lefedett” korszakban, és inkább a saját gondolatmenete szempontjából legfontosabb problémákra összpontosít, azokat viszont részletesen kibontja, a vonatkozó primer szövegek vagy szövegcsoportok értelmezése során pedig a bőséges és sokféle szakirodalommal párbeszédben fogalmazza meg saját véleményét.